

Narrativiteit in zaakvakteksten: een onderzoek naar narratieve kenmerken in geschiedenis- en aardrijkskundemethodes voor vwo 2

Job Jurling, 5528542

Universiteit Utrecht

Nederlandse taal en cultuur

Bachelorscriptie

Begeleider: Dr. J. Evers-Vermeul

Tweede lezer: Dr. W.M. Mak

01-07-2018

Woordenaantal: 6241 (excl. inhoudsopgave, literatuurlijst, bijlagen, verwijzingen en citaten)

Abstract

In dit eindwerkstuk is een antwoord geformuleerd op de hoofdvraag: Hoe komt narrativiteit voor in schoolboeken voor de zaakvakken aardrijkskunde en geschiedenis voor vwo 2? Om dit te onderzoeken heeft er een corpusanalyse plaatsgevonden waar in totaal 144 tekstfragmenten uit zes verschillende lesmethodes (drie per schoolvak) zijn bekeken. Om een beeld te krijgen van de mate van narrativiteit in deze fragmenten is er gekeken naar de aanwezigheid van zes narratieve kenmerken. De zes narratieve kenmerken zijn: de aanwezigheid van personages, ik- of personaal perspectief, directe rede, subjectiviteit, aansprekingen van de lezer door het gebruik van voornaamwoorden als 'je' en 'wij', en situatieveranderingen (onder de noemer *Tijd*).

In 117 van de 144 tekstfragmenten is ten minste één van de zes narratieve kenmerken herkend. Uit de vergelijking van narrativiteitsscores is gebleken dat geschiedenis narratiever is dan aardrijkskunde als er gekeken wordt naar tekstfragmenten uit lesmethodes voor vwo 2. Het is echter wel belangrijk om de verschillen van de narratieve kenmerken in ogenschouw te nemen. Zo maakt geschiedenis meer gebruik van personages en ik- en personaal perspectief, terwijl bij aardrijkskunde de lezer vaker wordt aangesproken. Het gebruik van directe rede verschilt per uitgever en bij *Tijd* is er sprake van een interactie-effect tussen vak en uitgever. De frequentie van het gebruik van *Subjectiviteit* lijkt in alle tekstfragmenten vergelijkbaar.

Inhoudsopgave

1. Inleiding	p.4
2. Theoretisch kader	p.5
2.1. Narrativiteit	p.5
2.2. Narratieve kenmerken	p.6
2.2.1. Personage	p.6
2.2.2. Ik- of personaal perspectief	p.7
2.2.3. Directe rede	p.7
2.2.4. Subjectiviteit	p.8
2.2.5. Aanspreken van de lezer	p.8
2.2.6. Tijd	p.9
2.2.7. Ontbrekende narratieve kenmerken	p.9
3. Methode	p.10
3.1. Materialen	p.10
3.2. Analysemodel	p.12
3.3. Interbeoordelaarsbetrouwbaarheid	p.13
4. Resultaten corpusonderzoek	p.16
4.1. Logistische regressieanalyse	p.16
4.2. Resultaten analyse	p.16
4.3. Narrativiteitsscores per vak en uitgever	p.18
5. Conclusie	p.19
6. Discussie	p.20
Literatuurlijst	p.23
Bijlagen	p.24
a. Regressiemodellen per narratief kenmerk	
b. Tekstfragmenten corpusonderzoek	

1. Inleiding

Een verhaal kan mensen amuseren maar tegelijkertijd ook informeren. Geschiedenis is een domein waar vaak verhalen omheen worden verteld. Dit is bijvoorbeeld te zien bij het amuserende en educatieve tv-programma van Schooltv op NPO Zapp genaamd ‘Welkom in de IJzeren Eeuw/Gouden Eeuw/jaren 60’ (Barendsen, 2012). Bij deze kinderserie worden er door verschillende acteurs scènes gespeeld uit belangrijke historische periodes. Met behulp van een talkshow-setting wordt het thuispubliek flashbacks getoond waarin – naast het komisch bedoelde spel – vaak een pop-up in beeld verschijnt met historische feiten. Naast deze tv-serie zijn er stripboeken over bijvoorbeeld Michiel de Ruyter op de markt en bestaan er ook speelfilms gebaseerd op historische gebeurtenissen, zoals Nova Zembla. Geschiedenis lijkt een vak dat zich leent om in verhaalvorm gegoten te worden, maar gebeurt dat ook als het belangrijkste doel informeren is, zoals op school? Komen er dan ook nog verhalende (ofwel: narratieve) elementen voor? En hoe zit het bij een ander zaakvak als aardrijkskunde, waar de informatie (afgezien van de sociale geografie) vaak op fysische processen is gebaseerd?

In eerdere onderzoeken naar narratieve elementen in schoolteksten is voornamelijk gekeken naar basisschoolteksten (Van de Ketterij, 2016; Van der Velde, 2018). Er is daardoor relatief gezien veel corpuswerk beschikbaar voor het primair onderwijs in vergelijking met het voortgezet onderwijs. Daarnaast zijn de onderzoeken naar narratieve elementen in teksten voor het voortgezet onderwijs vaak gericht op teksten voor de eerste klassen van het vmbo (Land, 2009; Van Silfhout, Evers-Vermeul & Sanders, 2014). Kinderen op de basisschool en in de onderbouw van het vmbo worden over het algemeen bestempeld als zwakke lezers (Land, 2009) en zij beschikken over andere lesmethodes dan lezers van hogere niveaus. Om deze redenen is het interessant om ook onderzoek te doen naar narratieve elementen in zaakvak-lesmethodes die ontworpen zijn voor sterkere lezers, zoals vwo-leerlingen. In dit onderzoek is er daarom met behulp van tekstanalyses gekeken in hoeverre er gebruik wordt gemaakt van narratieve kenmerken in teksten uit lesmethodes van geschiedenis en aardrijkskunde die bestemd zijn voor lezers op een hoger niveau. Daarbij is de volgende hoofdvraag opgesteld: Hoe komt narrativiteit voor in schoolboeken voor de zaakvakken aardrijkskunde en geschiedenis voor vwo 2?

Door te kijken naar zowel aardrijkskunde als geschiedenis kan er een vergelijking worden getrokken tussen de twee zaakvakken in de mate van narrativiteit. Om de hoofdvraag te kunnen beantwoorden is allereerst het begrip narrativiteit gedefinieerd in het theoretisch kader (hoofdstuk 2). Ook is in het theoretisch kader toegelicht op welke narratieve kenmerken is gelet bij de tekstanalyse. Hier zijn voorbeelden aangehaald uit het corpusonderzoek om de narratieve kenmerken concreet te maken. Waarom er gekozen is voor de tweede klas, hoe de tekstfragmenten uit de lesmethodes zijn geselecteerd en hoe de tekst- en statistische analyse is vormgegeven, staat in de methode beschreven (hoofdstuk 3). In de methode is bovendien toegelicht welke criteria belangrijk zijn om aan een narratief kenmerk te voldoen. Vervolgens zijn de resultaten van het corpusonderzoek en de bijbehorende statistische analyse besproken (hoofdstuk 4). In hoofdstuk 5 zijn er conclusies getrokken uit het onderzoek en die zijn onder de loep genomen in de discussie (hoofdstuk 6).

2. Theoretisch Kader

Om te kijken of er in de lesmethodes van geschiedenis en aardrijkskunde sprake is van narrativiteit, is het belangrijk om het begrip narrativiteit nader te bekijken. Wat is narrativiteit, wanneer is er sprake van een narratieve tekst en waarom is het interessant om narrativiteit te bestuderen?

2.1 Narrativiteit

Er is nog geen duidelijkheid omtrent het effect van narrativiteit in schoolteksten. Door de jaren heen zijn er verschillende onderzoeken geweest naar effecten van de aanwezigheid van narratieve elementen in schoolteksten voor leerlingen, maar de resultaten zijn niet eensluidend. Zo zijn er onderzoekers die stellen dat leerlingen profiteren van narratieve elementen in leerteksten (Beck, McKeown & Worthy, 1995 in Van de Ketterij, 2016), terwijl anderen beweren dat leerlingen juist meer profijt hebben van zakelijke teksten zonder narratieve kenmerken (Van Silfhout et al., 2014). Van Silfhout et al. laten namelijk zien dat leerlingen van de tweede klas van het vmbo verhalende teksten niet meer waarderen dan zakelijke teksten. Bovendien scoren leerlingen beter op begripsvragen als zij zakelijke versies van teksten hebben gelezen in plaats van narratieve teksten met fictieve personages en situaties. Van Silfhout et al. vonden geen verschillen bij de begripsvragen tussen zakelijke teksten en narratieve teksten met historische personages. In een andere publicatie stelt Van Silfhout (2014) dat uitgeverij met behulp van narratieve elementen de teksten dichterbij willen laten aansluiten op de beleevingswereld van leerlingen. Nederlandse leerlingen zouden namelijk niet gemotiveerd zijn om te lezen, en narratieve elementen zouden dit probleem kunnen helpen oplossen. Door te kijken wat er in recente lesmethodes gebeurt met betrekking tot narrativiteit kunnen we eerdere tegenstrijdige onderzoeksresultaten beter interpreteren. De verschillende studies lijken een andere invulling te geven aan het begrip ‘narratief’. Daarom is het belangrijk om te kijken wat dit begrip precies inhoudt.

De Dikke van Dale geeft met de woorden ‘verhaal, vertelling’ een korte en ogenschijnlijk simpele beschrijving van het begrip ‘narratief’. Toch is er in het wetenschappelijke veld discussie ontstaan over de invulling van dit begrip. Ryan (2007) schrijft dat teksten zijn opgebouwd uit variabelen en dat – in het geval van narrativiteit – een opsomming van variabelen de ene tekst ‘narratiever’ kan maken dan de andere tekst, terwijl ze allebei narratieve elementen kunnen bevatten. De mate van narrativiteit van een tekst kan daarom variëren als er naar verschillende kenmerken wordt gekeken. In dit onderzoek is gekeken naar de aanwezigheid van zes narratieve kenmerken per tekstfragment. Als een fragment meerdere kenmerken bevat, kan gesteld worden dat het betreffende fragment dus narratiever is dan een fragment dat slechts één narratief kenmerk bevat. Dat heeft tot gevolg dat een tekstfragment met drie narratieve kenmerken een narrativiteitsscore van drie toebedeeld krijgt, terwijl een fragment met vijf kenmerken logischerwijs een score van vijf krijgt, waardoor dit fragment als ‘narratiever’ kan worden beschouwd. In paragraaf 4.3 van de resultatensectie zijn aan de hand van narrativiteitsscores de gemiddelden per vak en uitgeverij met elkaar vergeleken. In paragraaf 2.2 is een selectie gemaakt van de zes narratieve kenmerken die zijn behandeld in dit eindwerkstuk.

2.2 Narratieve kenmerken

In de onderzoeken van Herman (2009), Land (2009), Van de Ketterij (2016) en Van der Velde (2018) worden verschillende kenmerken genoemd die bijdragen aan de mate van narrativiteit van een tekst. Hieronder is een keuze gemaakt van zes narratieve kenmerken die gebruikt zijn bij de tekstanalyse in dit onderzoek. In paragraaf 2.2.1 tot 2.2.6 wordt elk kenmerk toegelicht aan de hand van voorbeelden uit de corpusanalyse. In paragraaf 3.2 is met behulp van een analysemodel beschreven hoe deze kenmerken zijn toegepast in dit onderzoek. De zes geselecteerde narratieve kenmerken zijn:

1. Personage
2. Ik- of personaal perspectief
3. Directe rede
4. Subjectiviteit
5. Aanspreken van de lezer
6. Tijd

Land (2009) en Van der Velde (2018) maken onderscheid tussen narratieve kenmerken en identificatiebevorderende kenmerken. Met identificatiebevorderend wordt bedoeld dat de lezer zich meer kan inleven in het verhaal, waardoor de afstand tussen de tekst en de lezer kleiner wordt (Land, 2009). De kenmerken ‘evaluaties en meningen van de verteller’ (onderdeel van *Subjectiviteit*) en het ‘aanspreken van de lezer’ worden als identificatiebevorderend beoordeeld. Deze kenmerken maken namelijk de afstand tussen de tekst en de lezer kleiner, terwijl ze niet per definitie bijdragen aan het verhalende karakter van een tekst. De overige kenmerken worden door Land (2009) en Van der Velde (2018) bestempeld als narratief. Om verwarring tussen de twee begrippen te voorkomen zijn in dit onderzoek alle zes kenmerken narratief genoemd.

2.2.1 Personage

Een kenmerk dat in vrijwel alle onderzoeken naar voren komt is de aanwezigheid van een personage. De aanwezigheid van een personage kan een beschrijving zijn van uiterlijke kenmerken, handelingen, gedachtes of het louter noemen van een naam (Van Boven & Dorleijn, 2015). Herman (2009) benadrukt dat het (fictieve) personage niet per se een menselijke vorm hoeft aan te nemen, maar wel dat hij zijn eigen gedachtes moet hebben. Van de Ketterij (2016) voegt hieraan toe dat een personage ook één persoon kan zijn die een grotere groep vertegenwoordigt. Wanneer er echter alleen een hele groep wordt genoemd (bijvoorbeeld ‘de boeren’), is er geen sprake van een personage. Van de Ketterij (2016) stelt dat de aanwezigheid van een personage ervoor zorgt dat de afstand tussen de lezer en de tekst wordt verkleind. In fragment 1 staat een voorbeeld van het gebruik van personages (de dikgedrukte woorden of zinnen in de voorbeeldfragmenten tonen aan waar het om draait).

1. Het is zomer 1999. Twee volle dagen zullen **Anne en haar ouders** met de auto onderweg zijn naar hun vakantieadres in Portugal. Moeder heeft bij de bank geld gehaald: Belgische franken, Franse francs, Spaanse peseta's en Portugese escudo's. Ze zegt: ‘Wat ik overhoud gaat terug naar de bank, maar is dan minder waard.’

(Aardrijkskunde) (*Wereldwijs*, p. 222)

2.2.2 Ik- of personaal perspectief

Een perspectief geeft aan welk vertelstandpunt er in het verhaal wordt gebruikt (Van Boven en Dorleijn, 2015). Drie bekende perspectieven zijn: auctoriaal, ik en personaal (Van Boven en Dorleijn, 2015). Het gekozen perspectief in een tekst is belangrijk, omdat een ik-perspectief (ook wel ik-verteller) en een personaal perspectief een tekst dichter bij de lezer kan brengen (Van de Ketterij, 2016). Een auctoriaal perspectief laat zien dat de verteller niet deelneemt aan het verhaal, waardoor de afstand vergroot (Van de Ketterij, 2016). Om deze reden zijn – net als bij Van der Velde (2018) – alleen het gebruik van een ik- of personaal perspectief meegerekend als narratief kenmerk. Er is sprake van een ik-perspectief als de lezer een verhaal beleeft door de ogen van een personage in de tekst. Als een verhaal wordt beschreven door een hij- of zij-verteller (derde persoon) dan wordt dat een personaal perspectief genoemd (Van Boven & Dorleijn, 2015). De verteller vertelt bij een personaal perspectief wat het personage denkt en doet. In fragment 2 staat een voorbeeld van het gebruik van een ik-perspectief (alles wat Michel de Montaigne schrijft heeft een ik-perspectief) en in fragment 3 staat een voorbeeld van het gebruik van een personaal perspectief.

2. ‘De ontdekking van een onmetelijk land lijkt me wel iets om bij stil te staan. Ik weet het niet, maar het zou me niet verbazen als er in de toekomst nog meer ontdekt gaat worden,’ schreef Michel de Montaigne in 1580. Het is niet vreemd dat hij dit verwachtte. Ongeveer honderd jaar eerder waren de Europeanen begonnen met het maken van grote expedities over zee, de ontdekkingsreizen. Telkens werd er nieuw land ontdekt, waardoor het wereldbeeld van de Europeanen veranderde.

(Geschiedenis) (*Feniks*, p. 8)

3. Maryam (19) is verliefd op Sadegh. Morgen zal ze met haar vriendinnen naar Sadegh gaan, **hij** gaat haar leren skaten. Maar het loopt anders. Haar vader komt ‘s middags ontdaan thuis van zijn werk bij de krant in Teheran. ‘Mijn vriend Yossi is opgepakt’, zegt **hij** ‘omdat hij een kritisch stuk heeft geschreven over de regering. De volgende die gearresteerd wordt ben ik.’ Die avond nog pakt Maryams familie haar spullen om te vluchten. Zal ze Sadegh ooit nog terugzien?

(Aardrijkskunde) (*buiteNLand*, p. 128)

2.2.3 Directe rede

Naast de twee perspectieven is ook de directe rede een belangrijk aspect, omdat het weergeeft wat een personage zegt of denkt (Van Boven & Dorleijn, 2015). Bij de directe rede neemt de verteller de woorden van een personage letterlijk over (Land, 2009). Land geeft aan dat bij het gebruik van de directe rede de afstand tussen de lezer en het personage het kleinst is. Een voorbeeld van het gebruik van de directe rede is te zien in fragment 4.

4. In de tweede helft van de negentiende eeuw was Duitsland een land in opkomst. Duitsland wilde tweedracht zaaien tussen de Europese grootmachten Frankrijk en Groot-Brittannië en daar zelf van profiteren. Bismarck was de leider van Duitsland en **hij zei: ‘Mijn kaart van Afrika is de kaart van Europa.’** In 1884 riep hij een conferentie bijeen in Berlijn. Het doel was spelregels op te stellen voor de verdeling van Afrika.

(Geschiedenis) (*Memo*, p. 106)

2.2.4. Subjectiviteit

Waar Land (2009) het begrip ‘emotie’ gebruikt om de gemoedstoestanden van de personages in teksten te benoemen, trekt Van de Ketterij (2016) dit breder met het begrip ‘subjectiviteit’ om ook de graadaanduidingen, meningen, evaluaties en uitroepen mee te tellen. De emotie-uitingen kunnen door een personage, maar ook door de verteller worden gedaan. Met graadaanduidingen bedoelt Van de Ketterij woorden die een hoeveelheid of intensiteit met zich meebrengen, zoals ‘veel’ of ‘erg’. Land (2009) kaart meningen en evaluaties van de verteller aan als identificatiebevorderend. In fragment 5 staat een voorbeeld van het gebruik van een emotie. In fragment 6 staat een voorbeeld van het gebruik van een graadaanduiding. In fragment 7 staat een voorbeeld van een mening/evaluatie van de verteller.

5. Een muur, dwars door de stad Berlijn, vormde tot oktober 1989 een onneembare hindernis. De muur was een deel van het ‘IJzeren Gordijn’, de grens tussen Oosten West-Europa. De leiders aan de oostkant van de grens zeiden: ‘Iedereen heeft recht op arbeid. Iedereen heeft recht op een fatsoenlijk inkomen en op een gezond leven. De staat moet daarvoor zorgen, en daarom is alle grond en zijn alle bedrijven staatsbezit.’ Maar van vrijheid was in die landen geen sprake. **Die leiders waren bang dat veel inwoners naar het Westen zouden vertrekken.**
(Aardrijkskunde) (*Wereldwijs*, p. 228)
6. Japan is de tweede economische macht in de wereld, hoewel de natuur niet erg heeft meegeholpen aan dit succes. Japan is een eilandenrijk. Het bestaat uit vier grote eilanden en 39.000 kleine eilandjes. Voor het verkeer zijn al die eilanden **heel** lastig.
(Aardrijkskunde) (*De Geo*, p. 90)
7. Het was vooral de handel die ervoor zorgde dat de Republiek het meest welvarende land werd in de zeventiende eeuw. **Indrukwekkend** waren de zeereizen naar verre oorden, om allerlei exotische producten naar Europa te halen. De basis voor die handel op verre continenten was gelegd met de haringvangst en de Oostzeehandel.
(Geschiedenis) (*Feniks*, p. 54)

2.2.5 Aanspreking van de lezer

Daarnaast wordt directe aanspreking van de lezer gebruikt als narratief kenmerk. Hiermee wordt bedoeld dat de lezer van het stuk wordt aangesproken door de tekst. Door middel van woorden als ‘je’, ‘jij’, ‘u’, ‘uw’, ‘jou’, ‘jouw’, ‘wij’, ‘we’, ‘ons’ en ‘onze’ (Van der Velde, 2018) wordt de lezer aangesproken. In fragment 8 staat een voorbeeld van het gebruik van een aanspreking van de lezer.

8. Misschien woon **jij** in een dorp op het platteland. Maar de stad is nooit ver weg. **Je** hebt er vaker mee te maken dan **je** denkt. **Je** doet er boodschappen, gaat er naar school, gaat naar een thuiswedstrijd van **jouw** favoriete club en af en toe mag **je** uit in de grote stad. Steden blijven spannend, maar ze veranderen voortdurend.
(Aardrijkskunde) (*buiteNLand*, p. 88)

2.2.6. Tijd

Land (2009) beschrijft het begrip ‘tijd’ op twee verschillende manieren. Enerzijds wordt bedoeld dat er een gestructureerd tijdsverloop heeft plaatsgevonden en anderzijds wordt de grammaticale tijdsvorm van een zin of alinea bedoeld. Hoewel de gekozen tijdsvorm (en met name het gebruik van een onvoltooide tegenwoordige tijd) de afstand kan verkleinen tussen tekst en de lezer, heeft dit kenmerk alleen een identificatiebevorderend effect (Land, 2009). Tijdsverloop daarentegen wordt bestempeld als narratief kenmerk (Land, 2009). Herman (2009) gebruikt het begrip *event sequencing* om tijdsverloop te beschrijven. Hiermee wordt bedoeld dat een opeenstapeling van gebeurtenissen ervoor kan zorgen dat lezers de volgorde en de loop van het verhaal reconstrueren. Waar tijdsverloop als volwaardig narratief kenmerk wordt omschreven en tijdsvorm alleen als identificatiebevorderend, wordt om die reden in dit onderzoek alleen gekeken naar het tijdsverloop in de tekstfragmenten. In fragment 9 staat een voorbeeld waarin tijdsverloop naar voren komt. Hier vinden namelijk meerdere gebeurtenissen achter elkaar plaats. In fragment 10 is er geen tijdsverloop gevonden; er wordt een situatie beschreven en daarna worden alleen losse feiten opgesomd.

9. Het is een hete dag in San Sebastián, een stad in Baskenland in het noorden van Spanje. Carlo loopt van school naar huis. Een Nederlandse toerist stopt met zijn auto vlak naast Carlo en vraagt hem in het Spaans de weg. Carlo spreekt Baskisch en heeft de pest aan Spaans. Dat is de taal van de bezetters! Carlo hoopt dat Baskenland zich snel zal afscheiden van Spanje. Plotseling klinkt er een enorme explosie.

(Aardrijkskunde) (*Wereldwijs*, p. 218)

10. Sinds de definitieve nederlaag van Napoleon in 1815 waren er in Europa vijf grote mogendheden: Groot-Brittannië, Rusland, Frankrijk, Oostenrijk en Pruisen. Veel volkeren hadden geen eigen staat of waren verdeeld over meerdere staten. Duitsland bestond bijvoorbeeld uit tientallen staten en staatjes.

(Geschiedenis) (*Geschiedeniswerkplaats*, p. 150)

2.2.7 Ontbrekende narratieve elementen

In dit onderzoek is er een selectie gemaakt van zes narratieve kenmerken. Het doel was om een gebalanceerde en overzichtelijke selectie te maken van verschillende kenmerken, waardoor er ook een aantal kenmerken buiten beschouwing is gelaten, zoals de grammaticale tijdsvormen (beschreven in paragraaf 2.2.6).

In navolging van de scriptie van Van der Velde (2018) is er bij de analyse gebruik gemaakt van tekstfragmenten met een lengte van ongeveer één alinea, zoals te zien is aan de voorbeeldfragmenten (1-17). Deze tekstlengte is lang genoeg om de zes narratieve kenmerken te herkennen, omdat de tekstanalyse op microniveau heeft plaatsgevonden. Door de keuze voor relatief korte tekstfragmenten bij de analyse zijn automatisch kenmerken afgevallen voor dit onderzoek. In korte alinea's is het namelijk lastiger om bijvoorbeeld diepere gemoedstoestanden van personages te beschrijven, waardoor een lezer zich moeilijker kan verplaatsen in een personage (Evers-Vermeul & Holtermann, 2013). Bovendien is het lastig om een verhaalsetting te beschrijven in korte passages (Evers-Vermeul &

Holtermann, 2013). Onderdelen van een literaire macrostructuur zoals fabel en sujet (Van Boven & Dorleijn, 2015) en de constructie van een plot (Wurth & Rigney, 2012) zijn daarom buiten beschouwing gelaten.

3. Methode

3.1 Materialen

Om te onderzoeken hoe narrativiteit voorkomt in lesmethodes voor de vakken geschiedenis en aardrijkskunde zijn in totaal zes lesmethodes geanalyseerd van drie verschillende uitgevers, zoals te zien is in tabel 1.

Tabel 1

De gebruikte lesmethodes van aardrijkskunde en geschiedenis voor de tekstanalyse

Uitgever	Vak	Lesmethode en uitgaven
Malmberg	Aardrijkskunde	<i>Wereldwijs</i> (2003)
	Geschiedenis	<i>Memo</i> (2009)
Noordhoff Uitgevers	Aardrijkskunde	<i>buiteNLand</i> (2003)
	Geschiedenis	<i>Geschiedeniswerkplaats</i> (2009)
ThiemeMeulenhoff	Aardrijkskunde	<i>De Geo</i> (2004)
	Geschiedenis	<i>Feniks</i> (2010)

De gebruikte materialen zijn allemaal geschreven voor de tweede klas van het vwo met uitzondering van *Wereldwijs* (2003). Deze lesmethode kan namelijk gebruikt worden in de eerste en tweede klas, maar het boek bevat wel een duidelijke splitsing. Om die reden zijn hoofdstuk 1 tot 6 buiten beschouwing gelaten, terwijl hoofdstuk 7 tot 12 wel zijn meegenomen in het onderzoek. Er is gekozen voor vwo, omdat er dan gekeken kan worden naar tekstboeken met een hoger niveau in tegenstelling tot onderzoeken die alleen rekening houden met het basisonderwijs (Van de Ketterij, 2016; Van der Velde, 2018) en het vmbo (Land, 2009; Van Silfhout, 2014). De keuze is op de tweede klas gevallen, omdat de resultaten dan beter te vergelijken zijn met onderzoeken die eveneens kijken naar het tweede leerjaar van de middelbare school (Land, 2009; Van Silfhout, 2014).

De 144 tekstfragmenten zijn niet op voorhand geselecteerd op aanwezigheid van narratieve kenmerken. Toch zijn de tekstfragmenten niet volledig willekeurig geselecteerd, omdat er in zekere mate rekening is gehouden met onderwerpen van de paragrafen. Hoewel het niet mogelijk is gebleken om alle gebruikte paragrafen inhoudelijk te laten overlappen (aangezien de lesmethodes hun eigen invulling kiezen per schoolvak), is dit wel het streven geweest, zoals te zien is in tabel 2 voor aardrijkskunde en in tabel 3 voor geschiedenis.

Tabel 2

Selectie van hoofdstukken en paragrafen op onderwerp (Aardrijkskunde)

De Geo	Wereldwijd	buiteNLand
2.5. Europa: variatie in natuur	10.1. Welk beeld heb jij van Europa	2.3.3. Sedimentatielandschappen
2.6. Europa: bevolking en cultuur	10.2. Bestaat de Europeaan al?	1.4.3. Recreatie in Nederland
2.7. Ongelijkheid in Europa	10.7. Verschillen in Europa: worden ze al kleiner?	3.5. Kijk, hier woon ik
2.8. De ontwikkeling van Oost-Europa	10.4. Op weg naar één Europa?	3.2.1. Een netwerk van steden
4.13. Verandering op het platteland	7.3. Waar vind je de echte landbouwgebieden?	5.2.2. Waarom is er migratie?
4.14. 'Booming' China, een Aziatische tijger	7.4. Ondernemen, hoe gaat dat?	5.2.3. Gevolgen van migratie
4.15. Japan, een oude tijger	7.7. Waar moet je een bedrijf vestigen?	5.2.4. Vluchtelingen
4.16. Jij en globalisering	7.6. Hoe zijn de diensten verspreid?	5.2.1. Migratie
5.17. De stad vernieuwen	9.3. Hoe is de stad opgebouwd?	3.4.2. Opbouw en functie van de stad
5.18. De stad uit, de stad in	9.4. Verhuizen naar of uit de stad?	3.4.1. Een netwerk van steden en dorpen
5.19. Het landelijk gebied	9.6. Wat bedreigt het platteland?	3.4.3. Gedonder in de stad
5.20. Verkeer en inrichting	9.5. Chaos in de grote stad?	3.4.4. Stedelijke netwerken in Europa

Tabel 3

Selectie van hoofdstukken en paragrafen op onderwerp (Geschiedenis)

Feniks	Memo	Geschiedeniswerkplaats
1.1. Varen voorbij de horizon	6.2. Oorzaken van het imperialisme	2.2. De Europese expansie begint
1.2. Spanje verovert Amerika	6.1. Europa verovert de wereld	2.4. Europeanen in Amerika
1.3. Barbaren of nobele wilden	6.5. Gevolgen van het imperialisme	2.5. Slavernij in Europese kolonies
1.4. Spaans Amerika	6.4. De verovering van Afrika	2.6. Afrika en de slavenhandel
2.1. Spaans bestuur in de Nederlanden	5.1. Nederland krijgt een eigen koning	4.5. Europa onder Napoleon
2.3. Oorlog in de Nederlanden	5.3. Arbeiders strijden voor gelijke rechten	5.3. Democratie in Nederland
2.4. Willem van Oranje, leider van de Opstand	5.2. Het revolutiejaar 1848	4.4 Revolutie in Nederland
2.5. De geboorte van de Republiek	5.5. Strijdbare vrouwen	5.5. De wereld van Aletta Jacobs
3.1. Een handelsvolk	1.1. Welvarend Amsterdam	6.1. Europa na Napoleon
3.2. Ondernemen en investeren	1.2. Naar de oost en de west	6.2. Transport en communicatie
3.4. De tolerante Republiek	1.4. Een bestuur zonder vorst	6.3. Europese wereldrijken
3.5. Een cultureel centrum	1.3. Uit de kunst!	6.6. De wereld van Vincent van Gogh

Sommige lesmethodes bevatten meer hoofdstukken en paragrafen dan andere lesmethodes, waardoor ervoor gekozen is om twaalf verschillende paragrafen te gebruiken per methode. Om de verdeling van de hoeveelheid tekstfragmenten gelijk te houden zijn uit elke lesmethode, ongeacht de lengte van een paragraaf, twee tekstfragmenten per paragraaf geselecteerd. Om bias te voorkomen in de selectie van tekstfragmenten heeft er een systematische selectie plaatsgevonden van de alinea's en zijn de tekstfragmenten niet van tevoren gelezen. Zo is er uit elke paragraaf de eerste alinea gekozen en de eerste alinea na de tweede tussentitel. In de allereerste alinea wordt de paragraaf inhoudelijk ingeleid, terwijl de eerste alinea na de tweede tussentitel al verder in de betreffende paragraaf te vinden is.

De lesmethodes maken gebruik van verschillende soorten teksten. Zo worden er primaire bronnen geciteerd, fictieve situaties voorgelegd, passages geschreven over belangrijke personen (uit het verleden) en worden er informatieve leerteksten geboden. Om de selectie van de teksten uit de verschillende methodes eerlijk te houden zijn er vergelijkbare teksten uit alle methodes gekozen. Als de eerste alinea na de eerste of tweede tussentitel een geciteerde primaire bron bevat (zoals een dagboek), is deze niet meegenomen in de analyse, omdat de bron niet speciaal is geschreven voor de lesmethodes. In een dergelijk geval is de eerstvolgende alinea geselecteerd uit de betreffende paragraaf. Samenvattingen worden ook overgeslagen bij de selectie, omdat daar alleen eerdergenoemde informatie wordt herhaald. In totaal zijn er 144 tekstfragmenten (24 per lesmethode) geanalyseerd met een minimale lengte van dertig woorden en een maximale lengte van 92 woorden. De lengte van de tekstfragmenten varieert, omdat er gekozen is om ze niet in het midden van een zin te stoppen. De tekstfragmenten eindigen allemaal met een punt, uitroepteken, vraagteken of dubbele punt (als er vervolgens een opsomming kwam van enkele vaktermen of een citatie van een primaire bron). Alinea's korter dan dertig woorden zijn net als primaire bronnen overgeslagen. De geselecteerde tekstfragmenten uit de lesmethodes zijn in de bijlagen te vinden.

3.2 Analysemodel

Voorafgaand aan de statistische analyse van de lesmethodes (hoofdstuk 4) heeft een corpusanalyse plaatsgevonden waarin de narratieve kenmerken in alle tekstfragmenten (N=144) zijn gescoord. In dit onderzoek is er gekeken naar zes verschillende narratieve kenmerken. Voorafgaand aan de analyse is een analysemodel met beoordelingscriteria opgesteld waaraan een tekst moet voldoen voordat er sprake is van een bepaald narratief kenmerk. De criteria zijn:

1. **Personage:** Er is sprake van het narratieve kenmerk *Personage* als: er een karakter wordt gepresenteerd aan de lezers. Een personage kan in een tekst gepresenteerd worden door bijvoorbeeld het noemen van een eigenaam (zoals 'Anne'), maar ook als er functie wordt genoemd die een groep vertegenwoordigt (zoals 'de Fransman' of 'de boer'). Als er alleen een groep (bijvoorbeeld 'de boeren') wordt benoemd, wordt dit niet als *Personage* meegerekend; het gaat uitsluitend om individuen. De gepresenteerde personages hoeven niet per se in een menselijke vorm te zijn gegoten;
2. **Perspectief:** Er is sprake van een ik-perspectief of personaal perspectief;
3. **Directe rede:** Als de woorden/gedachten van het personage letterlijk worden weergegeven in de tekst. In navolging van Van de Ketterij (2016) is de aanwezigheid van aanhalingstekens en dubbele punten als hulpmiddel gebruikt om een *Directe rede* te vinden;
4. **Subjectiviteit:** Er kan in drie verschillende gevallen sprake zijn van *Subjectiviteit*. Er kan expliciet een emotie worden benoemd (bijvoorbeeld bang of boos), de verteller kan (ongeacht het vertelperspectief) een mening of evaluatie geven en er kunnen graadaanduidingen worden

vermeld. Als de graadaanduiding van toepassing is op een emotie (bijvoorbeeld ‘heel verdrietig’ of ‘erg kwaad’) dan wordt dit alleen als een uiting van emotie bestempeld;

5. **Aanspreken van de lezer:** Alleen als er gebruik wordt gemaakt van woorden als ‘je’, ‘jij’, ‘u’, ‘uw’, ‘jou’, ‘jouw’, ‘wij’, ‘we’, ‘ons’ en ‘onze’ (Van der Velde, 2018) wordt de lezer aangesproken;
6. **Tijd:** Als er sprake is van een opstapeling van minimaal twee verschillende gebeurtenissen, is er sprake van het narratieve kenmerk ‘tijd’. In navolging van Van der Velde (2018) wordt een ‘gebeurtenis’ beschreven als een situatie die verandert in een nieuwe situatie. Grammaticale tijdsvormen worden buiten beschouwing gelaten.

Bij geen enkel criterium is geteld hoe vaak het kenmerk voorkomt. Als er bijvoorbeeld drie personages in één alinea worden genoemd, is er bij de beoordeling van de tekstfragmenten alleen aangegeven dat er gebruik wordt gebruikt van het narratieve kenmerk *Personage*; het aantal is irrelevant.

3.3 Interbeoordelaarsbetrouwbaarheid

Om te controleren of het analysemodel volstaat en of de uitkomsten uit het corpusonderzoek betrouwbaar zijn, heeft een onafhankelijke tweede beoordelaar een deel van de tekstfragmenten (N=48) van de zes methodes (acht tekstfragmenten per methode) beoordeeld op de aanwezigheid van de zes gekozen narratieve kenmerken. In tabel 4 staan de tekstfragmenten die bestudeerd zijn door de twee beoordelaars.

Tabel 4

De bestudeerde tekstfragmenten uit de bijlagen voor de interbeoordelaarsbetrouwbaarheid

De Geo	Wereldwijd	buiteNLand	Feniks	Memo	Geschiedenis-werkplaats
1	25	49	73	97	121
2	26	50	74	98	122
3	27	51	75	99	123
4	28	52	76	100	124
5	29	53	77	101	125
6	30	54	78	102	126
7	31	55	79	103	127
8	32	56	80	104	128

Vervolgens is de interbeoordelaarsbetrouwbaarheid gemeten met behulp van een Kappa-analyse die de mate van overeenstemming tussen de beoordelaars controleert. Bij twee van de zes narratieve kenmerken is een maximale betrouwbaarheidsscore gehaald ($K=1.00$). Dit is het geval bij *Personage* en *Directe Rede*. Bij de overige vier kenmerken was de betrouwbaarheid hoog ($K>.70$), maar bij deze scores hadden de beoordelaars enkele verschillen bij hun bevindingen. Op basis van overleg tussen de twee codeurs zijn de criteria bij enkele punten aangescherpt. Zo was er bij *Perspectief* ($K=.89$) onenigheid over de mogelijke aanwezigheid van een personaal perspectief als er geen sprake is van een

personage. Bijvoorbeeld bij tekstfragment 11 ontstond er discussie. ‘De leiders’ wordt niet gezien als *Personage* waardoor de vraag ontstond of er sprake kan zijn van een personaal perspectief. Na overleg is besloten dat er alleen sprake kan zijn van een personaal perspectief als er een personage aanwezig is in het tekstfragment.

11. Een muur, dwars door de stad Berlijn, vormde tot oktober 1989 een onneembare hindernis. De muur was een deel van het ‘IJzeren Gordijn’, de grens tussen Oosten West-Europa. **De leiders aan de oostkant van de grens zeiden:** ‘Iedereen heeft recht op arbeid. Iedereen heeft recht op een fatsoenlijk inkomen en op een gezond leven. De staat moet daarvoor zorgen, en daarom is alle grond en zijn alle bedrijven staatsbezit.’ Maar van vrijheid was in die landen geen sprake. Die leiders waren bang dat veel inwoners naar het Westen zouden vertrekken.

(Aardrijkskunde) (*Wereldwijs*, p. 228)

Bij *Subjectiviteit* (K=.83) was er onenigheid bij ogenschijnlijke evaluaties of meningen die gebaseerd (kunnen) zijn op feitelijke informatie. In tekstfragment 12 staat een voorbeeld van *Subjectiviteit* (‘de beste infrastructuur’), maar er is besloten om dit niet mee te rekenen als *Subjectiviteit* in de eindanalyse, omdat de gegevens onderbouwd worden in de tekst met bronnen. In fragment 12 wordt namelijk verwezen naar ‘figuur 20’, waardoor aangenomen kan worden dat het oordeel over ‘de beste infrastructuur’ is onderbouwd met feitelijke gegevens (bijvoorbeeld een regionale vergelijking).

12. De Europese kernregio (figuur 20) heeft de hoogste inkomens, de meeste hightech bedrijven, **de beste infrastructuur** en de hoogst opgeleide beroepsbevolking. Door verschillende factoren is de Europese kernregio ontstaan.

(Aardrijkskunde) (*De Geo*, p. 40)

Bij *Aanspreken van de lezer* (K=.91) was er eveneens onenigheid bij enkele gevallen, waarbij er in de tekst sprake was van een aanspreking van een personage. In fragment 13 en 14 staan twee dergelijke gevallen.

13. Katholieke missionarissen en protestantse zendelingen probeerden in de koloniën mensen te bekeren tot het christendom. Dat ging vaak erg moeizaam. Een missionaris verzuchtte: **je legt de heiden uit** dat hij God moet dienen zoals God dat wil. **Je vertelt hem** over het christendom en over alle goede dingen die daaruit voortkomen. Hij knikt meermalen instemmend en lijkt alles te begrijpen.

(Geschiedenis) (*Memo*, p. 100)

14. ‘Het ontdekte gebied is vol met specerijen en goud’, schreef Columbus na zijn ontdekking. ‘Daarbij komen nog de talloze slaven, **zoveel als we ons kunnen wensen.**’ Columbus had gezien welke mogelijkheden en rijkdommen het ontdekte gebied de Spanjaarden bood.

(Geschiedenis) (*Geschiedeniswerkplaats*, p. 49)

In fragment 13 lijkt een missionaris te verwijzen naar zichzelf met het woord ‘je’ terwijl in fragment 14 Columbus in een brief (vermoedelijk) het thuisfront of zijn werkgever inlicht. In beide gevallen keren de personages zich niet specifiek tot een leerling of student. Om die reden is er besloten dat er geen

sprake is van *Aanspreken van de lezer* als er andere personages in de tekst (in de directe rede) met de voornaamwoorden 'je', 'jij', 'u', 'uw', 'jou', 'jouw', 'wij', 'we', 'ons' en 'onze' worden aangesproken.

Over het narratieve kenmerk *Tijd* ontstond de meeste onenigheid. Hoewel de betrouwbaarheidsscore (K=.71) hoog was, scoorde dit kenmerk het laagst en was het belangrijk om dit punt aan te scherpen. Na overleg met de tweede beoordelaar is ervoor gekozen om *Tijd* te laten meetellen als de gebeurtenissen in verband staan met elkaar (vaak chronologisch of causaal), zoals te zien is in fragment 15.

15. Dwars door Europa liep tot 1989 het IJzeren Gordijn. Het verdeelde Europa in het kapitalistische westen en het communistische oosten. In Oost-Europa was de Sovjetunie de baas. Dat veranderde na 1989. **De Sovjetunie viel uit elkaar en de Oost-Europese landen zochten hun eigen weg.** In het ene land gaat dat beter dan in het andere. Zelfs binnen een land zijn er grote verschillen. In deze paragraaf ga je onderzoeken hoe de Oost-Europese landen ervoor staan.
(Aardrijkskunde) (*De Geo*, p. 44)

In fragment 16 worden namelijk twee situaties beschreven die direct in verband staan met elkaar: de Sovjetunie hoort bij elkaar (1) en de Oost-Europese landen vinden hun eigen weg (2). Een opsommend verband van losse feiten wordt niet meegerekend bij *Tijd*, waardoor bijvoorbeeld fragment 16 is uitgesloten.

16. Het modern imperialisme had voor Europa verschillende gevolgen. De vijandschap tussen Europese landen nam toe. Het bestaande machtsverevenwicht raakte verstoord, doordat landen te veel grondbezit kregen. In 1898 brak er bijna een oorlog uit tussen Frankrijk en Engeland over het bezit van Sudan.
(Geschiedenis) (*Memo*, p. 109)

Na de uitvoering van de Kappa-analyse zijn de probleemgevallen doorgenomen met de onafhankelijke tweede beoordelaar. Alle fragmenten waar onenigheid over bestond of waar enige vorm van twijfel naar voren kwam, zijn besproken en vergeleken. Tijdens dit overleg is consensus bereikt bij de probleemgevallen en de aangepaste data zijn in de analyse meegenomen. Bij de overige 96 fragmenten die vervolgens alleen door de auteur van dit eindwerkstuk geanalyseerd zijn, is een aangescherpt analysemodel gebruikt waaraan de volgende punten zijn toegevoegd:

1. **Personage:** Er kan alleen sprake zijn van een personaal perspectief als er een personage aanwezig is in het tekstfragment;
2. **Perspectief:** -
3. **Directe rede:** -
4. **Subjectiviteit:** meningen of evaluaties die berusten op feitelijke informatie of bronnen waar de in een tekstfragment naar verwezen wordt, worden niet als een vorm van *Subjectiviteit* aangemerkt;

5. **Aanspreken van de lezer:** Als een personage in de tekst (in de directe rede) een ander personage aanspreekt door het gebruik van de genoemde voornaamwoorden, is er geen sprake van een *Aanspreking van de lezer*;
6. **Tijd:** Opsommingen van losse feiten worden niet meegerekend bij *Tijd*.

4. Resultaten

Na de corpusanalyse van de 144 tekstfragmenten op de zes narratieve kenmerken is er gekeken naar de overeenkomsten en verschillen bij de vakken aardrijkskunde en geschiedenis en de drie uitgevers. Deze vergelijkingen zijn geanalyseerd met behulp van een regressieanalyse. Allereerst wordt de regressieanalyse kort besproken (paragraaf 4.1), om vervolgens de precieze toepassing toe te lichten. Daarna is de analyse per narratief kenmerk toegepast (paragraaf 4.2). In paragraaf 4.3 worden de gemiddelde narrativiteitscores per vak en uitgever besproken.

4.1 Logistische regressieanalyse

Er is gekozen voor een logistische regressieanalyse, omdat deze analyse de mogelijkheid biedt om verschillende dichotome afhankelijke variabelen met elkaar te vergelijken (Sieben & Linssen, 2009). Alle zes de narratieve kenmerken zijn dichotoom, aangezien er geen gradaties zijn meegenomen in de corpusanalyse en er ook niet is geteld hoe vaak een bepaald kenmerk voorkomt. Er is slechts beoordeeld of een kenmerk aanwezig is in een tekstfragment of niet. Met behulp van het Goodness-of-Fit-model is gekeken of de variabelen ‘vak’ (aardrijkskunde of geschiedenis) en ‘uitgever’ verschil opleveren in de aanwezigheid van de zes narratieve kenmerken. In de analyses zijn per kenmerk de resultaten van het best passende model gerapporteerd, dat wil zeggen het model met alleen de hoogstnoodzakelijke (significant bijdragende) variabelen dat past op de data (p-waarde van Goodness-of-Fit $\geq .05$). In paragraaf 4.2 worden de significante uitkomsten besproken.

4.2 Resultaten analyse

In tabel 5 staat het aantal tekstfragmenten waarin gebruik is gemaakt van een personage. Bij het gebruik van personages is er alleen verschil tussen de vakken ($\chi^2(1)=19.60$; $p<.001$). Het aantal personages is hoger bij geschiedenis, ongeacht door welke uitgever de methode is uitgegeven.

Tabel 5
Aantal fragmenten met een personage

Uitgever	Aardrijkskunde	Geschiedenis
Malmberg	7	13
Noordhoff Uitgevers	5	13
ThiemeMeulenhoff	1	12

Zoals te zien in tabel 6 is er ook een verschil tussen de vakken als het gaat om het gebruik van ik- en personaal perspectief ($\chi^2(1)=14.03$; $p<.001$). Het gebruik van deze twee typen perspectief is hoger bij het vak geschiedenis, ongeacht de uitgever.

Tabel 6

Aantal fragmenten met een ik- of personaal perspectief

Uitgever	Aardrijkskunde	Geschiedenis
Malmberg	4	8
Noordhoff Uitgevers	1	9
ThiemeMeulenhoff	0	5

Een opvallend resultaat uit de corpusanalyse is dat er slechts in één tekstfragment sprake was van een ik-perspectief. Bij het narratieve kenmerk *Perspectief* was er dus in alle andere gevallen (N=26) sprake van een personaal perspectief. Alleen in tekstfragment 2 kwam een vorm van ik-perspectief naar voren:

- ‘De ontdekking van een onmetelijk land lijkt me wel iets om bij stil te staan. Ik weet het niet, maar het zou me niet verbazen als er in de toekomst nog meer ontdekt gaat worden,’ schreef Michel de Montaigne in 1580. Het is niet vreemd dat hij dit verwachtte. Ongeveer honderd jaar eerder waren de Europeanen begonnen met het maken van grote expedities over zee, de ontdekkingsreizen. Telkens werd er nieuw land ontdekt, waardoor het wereldbeeld van de Europeanen veranderde.

(Geschiedenis) (*Feniks*, p. 8)

In tabel 7 staat in hoeveel tekstfragmenten er gebruik is gemaakt de directe rede. Er is alleen sprake van een verschil tussen de uitgevers ($\chi^2(2)=7.19$; $p=.03$). Het gebruik van de directe rede is hoger bij uitgever Malmberg, ongeacht het schoolvak.

Tabel 7

Aantal fragmenten waarin de directe rede wordt gebruikt

Uitgever	Aardrijkskunde	Geschiedenis
Malmberg	5	3
Noordhoff Uitgevers	1	2
ThiemeMeulenhoff	0	1

In tabel 8 staat in hoeveel tekstfragmenten er gebruik is gemaakt van een vorm van subjectiviteit. Er zijn geen significante verschillen gevonden bij vak ($\chi^2(1)=1.45$; $p=.23$) en uitgever ($\chi^2(2)=3.91$; $p=.14$). Er is dus geen sprake van verschillen tussen de vakken en uitgevers. De frequentie van het gebruik van subjectiviteit in de zes lesmethodes lijkt dus vergelijkbaar.

Tabel 8

Aantal fragmenten met een vorm van subjectiviteit

Uitgever	Aardrijkskunde	Geschiedenis
Malmberg	9	12
Noordhoff Uitgevers	10	11
ThiemeMeulenhoff	5	8

In tabel 9 staat in hoeveel tekstfragmenten de lezer wordt aangesproken. Er is alleen sprake van een verschil tussen de vakken ($\chi^2(1)=28.71$; $p<.001$). De lezer wordt vaker aangesproken door voornaamwoorden als ‘je’ en ‘wij’ bij het vak aardrijkskunde, ongeacht de uitgever.

Tabel 9
Aantal fragmenten waarin de lezer wordt aangesproken

Uitgever	Aardrijkskunde	Geschiedenis
Malmberg	8	1
Noordhoff Uitgevers	9	1
ThiemeMeulenhoff	13	2

In tabel 10 staat in hoeveel tekstfragmenten er een situatiewisseling (*Tijd*) heeft plaatsgevonden. Bij *Tijd* is er sprake van een verschil tussen de vakken ($\chi^2(1)=15.35$; $p<.001$), maar is er ook sprake van een interactie-effect tussen vak en uitgever ($\chi^2(2)=8.21$; $p=.02$). Om te kijken waar de verschillen zitten, zijn er aanvullende χ^2 -toetsen per uitgever gedaan. Daaruit is gebleken dat de verdeling over de twee waarden bij *Tijd* bij Malmberg niet verschilt tussen de vakken ($\chi^2(1)=0.343$, $p=.56$), maar bij Noordhoff Uitgevers ($\chi^2(1)=4.09$, $p=.04$) en ThiemeMeulenhoff ($\chi^2(1)=17.42$, $p<.001$) wel. De frequenties van 9 en 11 (Malmberg) liggen namelijk dicht bij elkaar, terwijl de frequenties van 8 en 15 (Noordhoff) en 2 en 16 (ThiemeMeulenhoff) significant verschillen. Bij deze twee uitgevers wordt er meer gebruik gemaakt van situatiewisselingen bij geschiedenis dan bij aardrijkskunde.

Tabel 10
Aantal fragmenten met een situatiewisseling (Tijd)

Uitgever	Aardrijkskunde	Geschiedenis
Malmberg	9	11
Noordhoff Uitgevers	8	15
ThiemeMeulenhoff	2	16

4.3 Narrativiteitsscores per vak en uitgever

Aan de hand van een meerweg-Anova zijn de gemiddelden van de narrativiteitsscores van de tekstfragmenten met elkaar vergeleken. Met behulp van deze statistische toets is vastgesteld dat er een significant hoofdeffect is van vak op totaalscore ($F(1, 138)=8.94$, $p=.003$). Het vak geschiedenis ($M=1.99$, $SD 0.51$) is daarom narratiever dan aardrijkskunde ($M=1.35$, $SD=0.51$). In tabel 11 staan de gemiddelden per uitgever. Er is geen significant verschil gevonden tussen de uitgevers ($F(2, 138)=2.22$, $p=.11$).

Tabel 11
Gemiddelde en Standaarddeviatie per uitgever

	ThiemeMeulenhoff (N=48)	Malmberg (N=48)	Noordhoff Uitgevers (N=48)
Gemiddelde	1.35	1.88	1.77
Standaarddeviatie	0.19	0.19	0.19

De gemiddelden vallen lager uit aangezien de narrativiteitsscores zijn meegerekend van de tekstfragmenten waar geen narratief kenmerk in waren herkend (N=27). Om die reden zijn in tabel 12 en 13 de gemiddelden en standaarddeviaties berekend per vak en uitgever van de tekstfragmenten met een minimale narrativiteitsscore van 1.

Tabel 12

Gemiddelde en Standaarddeviatie per vak van de tekstfragmenten met een minimale narrativiteitsscore van 1

	Aardrijkskunde (N=53)	Geschiedenis (N=64)
Gemiddelde	1.82	2.23
Standaarddeviatie	0.16	0.14

Tabel 13

Gemiddelde en Standaarddeviatie per uitgever van de tekstfragmenten met een minimale narrativiteitsscore van 1

	ThiemeMeulenhoff (N=38)	Malmberg (N=40)	Noordhoff Uitgevers (N=39)
Gemiddelde	1.67	2.25	2.16
Standaarddeviatie	0.19	0.18	0.19

5. Conclusie

In dit eindwerkstuk is een corpusonderzoek gedaan om een antwoord te formuleren op de hoofdvraag: Hoe komt narrativiteit voor in schoolboeken voor de zaakvakken aardrijkskunde en geschiedenis voor vwo 2? In totaal zijn er 144 tekstfragmenten uit zes verschillende lesmethodes (drie per schoolvak) bekeken om een beeld te krijgen van de mate van narrativiteit. Er zijn zes narratieve kenmerken geselecteerd aan de hand van eerdere onderzoeken naar narrativiteit in lesmethodes door onder andere Land (2009), Van de Ketterij (2016) en Van der Velde (2018). De zes narratieve kenmerken zijn: de aanwezigheid van personages, ik- of personaal perspectief, directe rede, subjectiviteit, aansprekingen van de lezer door het gebruik van voornaamwoorden als ‘je’ en ‘wij’, en situatieveranderingen (onder de noemer *Tijd*). In 117 van de 144 tekstfragmenten is ten minste één van de zes narratieve kenmerken herkend.

Uit de vergelijking van narrativiteitsscores is gebleken dat het vak geschiedenis narratiever is dan aardrijkskunde, terwijl er geen verschillen zijn gevonden tussen de uitgevers. Bij drie van de zes narratieve kenmerken zijn er verschillen naar voren gekomen tussen de vakken in de mate van narrativiteit. Met behulp van een logistische regressieanalyse is gezien dat er bij geschiedenis in meer tekstfragmenten gebruik is gemaakt van personages en ik- en personaal perspectief, terwijl er bij aardrijkskunde meer gebruik is gemaakt van aansprekingen van de lezer. Bij het gebruik van de directe rede is gezien dat er verschillen waren per uitgever: Malmberg maakt bij zowel aardrijkskunde als geschiedenis het vaakst gebruik van de directe rede terwijl ThiemeMeulenhoff het minst gebruik maakt van dit kenmerk. De frequentie van tekstfragmenten waar een vorm van subjectiviteit naar voren is

gekomen, is bij de vakken en de uitgevers vergelijkbaar. De uitgevers ThiemeMeulenhoff en Noordhoff Uitgevers maken bij het vak geschiedenis vaker gebruik van het narratieve kenmerk *Tijd*.

In de inleiding van dit eindwerkstuk werd gesuggereerd dat met name geschiedenis een vak is dat zich leent voor verhalen en verhalende elementen. Uit dit onderzoek is gebleken dat dit waar is als er gekeken wordt naar tekstfragmenten uit lesmethodes voor vwo 2. Wel is duidelijk geworden dat het belangrijk is om de verschillen van de narratieve kenmerken in ogenschouw te nemen. Beide vakken bevatten namelijk narratieve elementen, maar er zit wel verschil in de mate en het gebruik van die elementen.

6. Discussie

Tijdens de corpus- en statistische analyse zijn enkele opvallende bevindingen gedaan. Deze bevindingen worden hier besproken. Daarnaast worden er enkele aanbevelingen gedaan voor vervolgonderzoek.

In totaal zijn er 97 narratieve kenmerken gevonden in de 72 tekstfragmenten van aardrijkskunde en 143 narratieve kenmerken in de 72 tekstfragmenten van geschiedenis. Uit de resultaten is gebleken dat geschiedenis narratiever is dan aardrijkskunde als er gekeken wordt naar de gemiddelde narrativiteitscores. Hier moeten echter wel kanttekeningen bij worden geplaatst, omdat door gemaakte keuzes in het analysemodel voor het corpusonderzoek bepaalde kenmerken elkaar beïnvloedden. In het analysemodel is de keuze gemaakt (na overleg met de tweede beoordelaar) dat er geen sprake kan zijn van een personaal perspectief als er geen personage aanwezig is in een tekstfragment. Bij het vak geschiedenis kwamen er vaker personages voor in de tekstfragmenten, waardoor automatisch de kans groter was dat hier ook vaker gebruik werd gemaakt van het personaal perspectief. Er kan hierdoor gesteld worden dat er sprake is van *confounding*. Door het ontbreken van tekstfragmenten met ik-perspectief (afgezien van één fragment), kreeg het personaal perspectief een grotere rol bij het narratieve kenmerk *Perspectief*. Als dit onderzoek opnieuw zou worden gedaan of er gaat een soortgelijk onderzoek plaatsvinden, moet er nagedacht worden over wanneer er sprake kan zijn van personaal perspectief. Het is namelijk van belang dat *confounding* wordt beperkt en dus dat de aan- of afwezigheid van een narratief kenmerk andere kenmerken niet kan beïnvloeden.

Het is een opvallend resultaat dat slechts in één tekstfragment sprake was van een ik-perspectief. In eerdere onderzoeken van bijvoorbeeld Van der Velde (2018) is geconcludeerd dat er ook geen overdadig gebruik werd gemaakt van het ik-perspectief in basisschoolmethodes, maar het is wel degelijk vaker aanwezig dan in de lesmethodes voor vwo 2. Voor vervolgonderzoek zou het interessant zijn om te kijken in hoeverre er verschillen zitten in het gebruik van vertelperspectieven in verschillende jaarlagen en niveaus. Het zou namelijk kunnen betekenen dat uitgevers voor jongere lezers vaker kiezen voor het ik-perspectief, terwijl naarmate de lezers ouder worden, er vaker wordt gekozen voor personaal of auctoriaal perspectief.

In dit onderzoek is geen onderscheid gemaakt tussen verschillende soorten personages: er is alleen gekeken of personages in de tekstfragmenten voorkwamen. Van Silfhout et al. (2014) maakten onderscheid door te kijken naar historische en fictieve personages, om vervolgens verschillen in tekstwaardering en -begrip te meten. Hier werd geconcludeerd dat fictieve personages de lezers afleidden, terwijl dit bij historische personages niet het geval was. Hoewel dit onderzoek geen lezersonderzoek bevat en er daardoor geen uitspraken zijn gedaan over tekstwaardering en -begrip, is het belangrijk voor vervolgonderzoeken waar tekstwaardering of -begrip wel een rol spelen, om dit onderscheid wel te maken.

In onderzoeken van Van de Ketterij (2016) en Van der Velde (2018) zijn weinig teksten aangetroffen met de directe rede. Ook in dit onderzoek kwam dit narratieve kenmerk weinig voor. Van alle zes de kenmerken werd directe rede het minst vaak gevonden (N=12). Dit resultaat ligt dus in lijn met eerdere onderzoeken. Opvallend is dat bij Van de Ketterij (2016) en Van der Velde (2018) het kenmerk 'emoties' relatief weinig is aangetroffen. In dit onderzoek zijn emoties meegenomen onder de noemer *Subjectiviteit* en dit kenmerk kwam in 55 tekstfragmenten naar voren en was daardoor relatief vaak aanwezig. Het kenmerk *Subjectiviteit* bevatte naast emoties ook graadaanduidingen en meningen/evaluaties van de verteller. Om de resultaten in de toekomst beter te kunnen vergelijken is het voor vervolgonderzoek interessant om *Subjectiviteit* door middel van subcategorieën (emoties, graadaanduidingen en meningen/evaluaties) los te analyseren.

Land (2009) concludeerde dat er weinig gebruik werd gemaakt van aansprekingen van de lezer in geschiedenisteksten voor vmbo 2. Haar conclusie lijkt in lijn met de resultaten uit dit onderzoek, omdat er bij geschiedenis slechts sprake was van vier fragmenten waar de lezer werd aangesproken. Bij aardrijkskunde lijkt het systematischer te gebeuren, omdat daar in dertig tekstfragmenten de lezer wordt aangesproken. Wel moet daarbij worden opgemerkt dat de aanspreking vaak plaatsvond in een inleidende alinea, zoals te zien is in fragment 17. In de dikgedrukte zin wordt de lezer aangesproken om uit te leggen wat hij kan verwachten in de paragraaf.

17. Nederland is dichtbevolkt. In dat dichtbevolkte land wonen, werken en recreëren miljoenen mensen. Dat doen ze op verschillende plekken. Vaak moeten ze zich daarom verplaatsen. Voor al dat verkeer zijn vele wegen nodig. En steeds weer zijn er niet genoeg en moeten er nieuwe worden aangelegd. Of zijn er andere oplossingen mogelijk om het verkeer in goede banen te leiden? **In deze onderzoeksparagraaf ga je proberen antwoorden te vinden.**

(Aardrijkskunde) (*De Geo*, p. 118)

Als er in dit onderzoek voor was gekozen om de inleidende alinea's niet te selecteren voor het corpusonderzoek was er dus de mogelijkheid geweest dat er bij aardrijkskunde minder tekstfragmenten met waren van aansprekingen. Het is dus mogelijk dat de manier waarop de tekstfragmenten zijn geselecteerd invloed heeft gehad op de frequentie van bepaalde narratieve kenmerken. Toch blijft het verschil tussen aardrijkskunde en geschiedenis opmerkelijk, omdat de inleidende alinea's van geschiedenis geen soortgelijke aansprekingen bevatten.

Hoewel de manier van selecteren van tekstfragmenten gerechtvaardigd is in dit onderzoek (paragrafen van soortgelijke lengte en alle methodes gelijk behandelen) heeft deze selectie wellicht ook invloed gehad op bepaalde uitkomsten. Door de selectiemethode vielen namelijk enkele onderdelen uit de lesmethodes buiten de boot. Bijvoorbeeld in *Geschiedeniswerkplaats* (2009) is aan het einde van elke paragraaf een passage te vinden over een belangrijk persoon uit het verleden onder de noemer ‘Het verhaal van...’. Bij deze passages is de aanwezigheid van een personage evident. Als dit soort fragmenten was meegenomen, waren de uitkomsten hoger uitgevallen. Bij de selectie van tekstfragmenten is er tevens voor gekozen om primaire bronnen over te slaan, omdat deze niet speciaal voor de lesmethode zijn geschreven. Toch zijn primaire bronnen ook bewust door de uitgevers van de lesmethodes gekozen en hebben zij een functie. Om lesmethodes in de toekomst nauwkeuriger te bestuderen zou het voor vervolgonderzoek interessant zijn om naar meer (soorten) tekstfragmenten te kijken per lesmethode. Op deze manier is het maken van vergelijkingen met andere methodes of vakken lastiger, maar er kan een duidelijker en concreter beeld geschapen worden van de mate van narrativiteit in een specifieke lesmethode.

Hoewel er nog weinig duidelijkheid is over de effecten van narrativiteit in schoolteksten, biedt dit onderzoek meer zicht op de zes narratieve kenmerken. Er is een bijdrage geleverd aan het wetenschappelijke debat omtrent narrativiteit, om zo in de toekomst beter zicht te krijgen op mogelijke positieve of negatieve effecten van narratieve elementen in schoolteksten.

Literatuurlijst

Primaire bronnen

- buiteNLand (2003). Nijmegen: EPN Uitgeverij BV.
- De Geo (2004). Baarn/Utrecht/Zutphen: ThiemeMeulenhoff.
- Feniks (2010). Baarn/Utrecht/Zutphen: ThiemeMeulenhoff.
- Geschiedeniswerkplaats (2009). Groningen/Houten: Noordhoff Uitgevers.
- Memo (2009). 's Hertogenbosch: Malmberg.
- Wereldwijs (2003). 's Hertogenbosch: Malmberg.

Secundaire bronnen

- Barendsen, N. (schrijver) (2012) Welkom in de ... [Tv-serie]. N. Barendsen (regie). Nederland: NPO Zapp.
- Boven, E. van & Dorleijn, G. (2015). *Literair Mechaniek, inleiding tot de analyse van verhalen en gedichten*. Bussum: Uitgeverij Coutinho.
- Evers-Vermeul, J., & Holtermann, M. (2013). Doorlopende leerlijnen: implicaties voor leveling van leer-en examenteksten voor het middelbaar onderwijs. *Tijdschrift voor Taalbeheersing*, 35(1), 1-24.
- Herman, D. (2009). *Basic elements of narrative*. New Jersey: John Wiley & Sons.
- Ketterij, J. F. van de (2016). *Wordt een zakelijke tekst beter begrepen dan een persoonlijke tekst? Corpusonderzoek en experimenteel onderzoek naar de invloed van verhalende elementen op tekstbegrip en –waardering in het primair onderwijs*. Masterthesis Nederlandse taal en cultuur: educatie en communicatie, Universiteit Utrecht. Geraadpleegd via: <http://dspace.library.uu.nl/handle/1874/334747>
- Land, J. (2009). *Zwakke lezers sterke teksten? Effecten van tekst- en lezerskenmerken op het tekstbegrip en de tekstwaardering van vmbo-leerlingen*. Stichting Lezen Reeks 13. Delft: Eburon.
- Ryan, M. L. (2007). Toward a definition of narrative. In Herman, D., & Herman, R. D. (Red.) *The Cambridge companion to narrative* (pp. 22-35). Cambridge, Verenigd Koninkrijk: Cambridge University Press.
- Sieben, I., & Linssen, L. (2009). Logistische regressieanalyse: een handleiding. Geraadpleegd via www.ru.nl/publish/pages/525898/logistischegressie.
- Silfhout, G van, Evers-Vermeul, J. & Sanders, T. (2014). Leuke teksten zijn nog geen begrijpelijke teksten. Een oogbewegingsonderzoek naar de effectiviteit van verhalende leerteksten. *Tijdschrift Taal* 5 (8), 12-21.
- Silfhout, G. van (2014). *Leuk om te lezen of makkelijk te begrijpen? Optimaal begrijpelijke teksten voor het voortgezet onderwijs*. Delft: Eburon.
- Velde, M. van der (2018). *Narratieve kenmerken in tekstfragmenten uit zaakvakmethodes*. Bachelorthesis Nederlandse taal en cultuur, Universiteit Utrecht.
- Wurth, K. B., & Rigney, A. (Red.). (2012). *Het leven van teksten: een inleiding tot de literatuurwetenschap*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Bijlagen

- a. Regressiemodellen per narratief kenmerk
- b. Tekstfragmenten corpusonderzoek

a. Regressiemodellen per narratief kenmerk en aanvullende toetsen

Tabel 11

Regressiemodellen bij het narratieve kenmerk Personage

Model	χ^2 model	df	p	χ^2 factor	df	p
1. Constante	25.87	5	<.001			
2. Model 1 + Vak	6.26	4	.18	19.60	1	<.001
3. Model 2 + Uitgever	3.49	2	.18	2.78	2	.25
4. Model 3 + Vak*Uitgever	0	0	1	3.49	2	.18

Tabel 12

Regressiemodellen bij het narratieve kenmerk Perspectief

Model	χ^2 model	df	p	χ^2 factor	df	p
1. Constante	22.17	5	<.001			
2. Model 1 + Vak	8.14	4	.09	14.03	1	<.001
3. Model 2 + Uitgever	3.98	2	.14	4.15	2	.13
4. Model 3 + Vak*Uitgever	0	0	1	3.98	2	.14

Tabel 13

Regressiemodellen bij het narratieve kenmerk Directe rede

Model	χ^2 model	df	p	χ^2 factor	df	p
1. Constante	9.56	5	.09			
2. Model 1 + Uitgever	2.38	3	.50	7.19	2	.03
3. Model 2 + Vak	2.38	2	.31	0	1	1
4. Model 3 + Vak*Uitgever	0	0	1	2.38	2	.31

Tabel 14

Regressiemodellen bij het narratieve kenmerk Subjectiviteit

Model	χ^2 model	df	p	χ^2 factor	df	p
1. Constante	5.68	5	.34			
2. Model 1 + Vak	4.23	4	.38	1.45	1	.23
3. Model 2 + Uitgever	0.32	2	.85	3.91	2	.14
4. Model 3 + Vak*Uitgever	0	0	1	0.32	2	.85

Tabel 15

Regressiemodellen bij het narratieve kenmerk Aanspreken van de lezer

Model	χ^2 model	df	P	χ^2 factor	df	p
1. Constante	31.60	5	<.001			
2. Model 1 + Vak	2.89	4	.58	28.71	1	<.001
3. Model 2 + Uitgever	0.01	2	.99	2.87	2	.24
4. Model 3 + Vak*Uitgever	0	0	1	0.01	2	.99

Tabel 16

Regressiemodellen bij het narratieve kenmerk Tijd

Model	χ^2 model	df	p	χ^2 factor	df	p
1. Constante	24.76	5	<.001			
2. Model 1 + Vak	9.42	4	.05	15.35	1	<.001
3. Model 2 + Uitgever	8.21	2	.02	1.21	2	.55
4. Model 3 + Vak*Uitgever	0	0	1	8.21	2	.02

b. Tekstfragmenten corpusonderzoek

De Geo

1. De natuur van Europa kent grote verschillen. Er zijn klimaten met extreme warmte, maar ook met extreme koude. Ook in de landschappen is er volop afwisseling: polders beneden de zeespiegel tegenover bergtoppen van bijna 5000 m hoog. Naast die grote variatie zijn er andere typisch Europese kenmerken.
(*De Geo*, p. 32)
2. Je kunt Europa aan drie natuurkenmerken herkennen. Europa zit vast aan Azië. Het is een schiereiland van dit enorme werelddeel. Europa zelf is weer opgebouwd uit schiereilanden en echte eilanden. Geen ander werelddeel heeft zo'n onregelmatige vorm en nergens anders dringt de zee op zoveel plaatsen zo diep naar binnen.
(*De Geo*, p. 32)
3. Niet alleen in de Europese natuur zie je veel verschillen. Het wordt nog bonter met de bevolking: zo veel talen, godsdiensten en gewoonten! En toch, net als in de natuur hebben bevolking en cultuur sommige typisch Europese trekjes. Bijvoorbeeld de geringe groei van de bevolking.
(*De Geo*, p. 36)
4. In Europa wonen bijna 930 miljoen mensen, als je Rusland meetelt. Zonder Rusland telt Europa 780 miljoen inwoners. Met of zonder Rusland: Europa is de derde bevolkingsconcentratie in de wereld, maar blijft een eind achter bij de koplopers China (bijna 1,3 miljard mensen) en India (ruim 1 miljard mensen).
(*De Geo*, p. 36)
5. Kijk je op wereldschaal, dan is Europa rijk. Maar zoom je in op Europa dan zie je grote verschillen tussen regio's. In steden als Londen, Parijs en Milaan is de welvaart groot, maar op het platteland van Albanië is de armoede schrijnend.
(*De Geo*, p. 40)
6. De Europese kernregio (figuur 20) heeft de hoogste inkomens, de meeste hightech bedrijven, de beste infrastructuur en de hoogst opgeleide beroepsbevolking. Door verschillende factoren is de Europese kernregio ontstaan.
(*De Geo*, p. 40)
7. Dwars door Europa liep tot 1989 het IJzeren Gordijn. Het verdeelde Europa in het kapitalistische westen en het communistische oosten. In Oost-Europa was de Sovjetunie de baas. Dat veranderde na 1989. De Sovjetunie viel uit elkaar en de Oost-Europese landen zochten hun eigen weg. In het ene land gaat dat beter dan in het andere. Zelfs binnen een land zijn er grote verschillen. In deze paragraaf ga je onderzoeken hoe de Oost-Europese landen ervoor staan.
(*De Geo*, p. 44)
8. De verschillen in welvaart tussen Oost- en West-Europa zijn voor een deel veroorzaakt door de overheersing van de Sovjetunie in de 20e eeuw. Oost-Europa had een planeconomie. Het belangrijkste was het maken van kapitaalgoederen (zoals machines en vrachtauto's). Voor consumptiegoederen (personenauto's, meubels) was minder aandacht. Elk bedrijf had een productieplan, waarin precies stond hoeveel producten in een jaar gemaakt moesten worden.
(*De Geo*, p. 44)
9. Rond 1970 was armoede troef op het Aziatische platteland. Er werd niet genoeg voedsel geproduceerd voor de snelgroeiende bevolking. Nu ziet het er veel beter uit. Wat is er

gebeurd? Eerst kijk je op lokale schaal, in het dorp Sendangarum op Java. Daarna zoom je uit op de schaal van Oost- en Zuidoost-Azië.

(De Geo, p. 82)

10. Sendangarum (4.000 inwoners) ligt op het Indonesische eiland Java. Het is een doorsnee Javaans dorp temidden van groene rijstvelden. De natuur is erg gunstig voor rijstbouw: het klimaat is warm en vochtig, en de vulkanische bodems zijn vruchtbaar.

(De Geo, p. 82)

11. China is de reus van Azië. Er wonen bijna 1,3 miljard mensen. Dat betekent dat één op de vijf wereldburgers in China woont. Het land bleef economisch ver achter bij landen als Japan en Zuid-Korea. Maar China is 'booming': het is bezig aan een inhaalrace en 'tjigert' in razend tempo naar de top. In deze paragraaf ga je op zoek naar de oorzaken van die verandering.

(De Geo, p. 86)

12. Tot 1980 was China een fanatiek communistisch land. Aan het hoofd stond de dictator Mao Ze Dong. Hij regeerde van 1949 tot 1976. Mao dulde geen vrijheid voor mensen en bedrijven. De westerse cultuur én bedrijven waren in China verboden.

(De Geo, p. 86)

13. In het dichtbevolkte Japan wonen ongeveer 130 miljoen mensen. Slechts een klein deel van het land is vlak en geschikt voor stedelijke bebouwing. Toch is Japan uitgegroeid tot een economische wereldmacht.

(De Geo, p. 90)

14. Japan is de tweede economische macht in de wereld, hoewel de natuur niet erg heeft meegeholpen aan dit succes. Japan is een eilandenrijk. Het bestaat uit vier grote eilanden en 39.000 kleine eilandjes. Voor het verkeer zijn al die eilanden heel lastig.

(De Geo, p. 90)

15. Waar zijn je schoenen gemaakt? En de kleren die je draagt? Bijna zeker komen ze uit het buitenland, vooral uit Azië. Veel handwerk is vanuit Europa verplaatst naar Aziatische lagelonenlanden. Hoe gaat het er aan toe in zo'n schoenen- of kledingfabriek? Daarover gaat deze paragraaf. Je zult zien dat ook jij te maken hebt met globalisering.

(De Geo, p. 94)

16. Hoe kan het dat een T-shirt bij ons soms maar 5 euro kost? Krijgen de makers ervan wel goed betaald? En hebben ze een gezonde en veilige werkplek? Het antwoord is: nee, lang niet altijd. Om orders van westerse bedrijven binnen te halen, stunten Aziatische fabrikanten met lage prijzen en korte levertijden.

(De Geo, p. 94)

17. De inrichting van steden en hun omgeving verandert voortdurend. Dat komt door veranderingen in het wonen, werken, verkeer en de vrije tijd. In deze paragraaf staat het wonen in de stad centraal. Een stad is altijd in beweging. Voortdurend wordt er gesloopt en gebouwd. Waarom is het nodig woonwijken opnieuw in te richten?

(De Geo, p. 106)

18. In veel grote steden worden woonwijken, die na 1945 zijn gebouwd, heringericht. Een goed voorbeeld is de Bijlmermeer in Amsterdam. Tussen 1968 en 1975 is deze wijk gebouwd. De woonwijk bestond uit 31 hoge flatgebouwen met 13.000 woningen.

(De Geo, p. 106)

19. Nederland is een stedenland. Dat geldt voor steeds grotere delen van het land. In de laatste 40 jaar zijn niet alleen bestaande steden fors uitgebreid. Veel dorpen kregen er woonwijken bij en

groeiden uit tot steden. In deze paragraaf bekijk je de oorzaken van de voortgaande verstedelijking van Nederland.

(*De Geo*, p. 110)

20. Tot 1965 groeide de bevolking van steden in Nederland. Die groei staat bekend als verstedelijking of urbanisatie. Na 1965 nam het aantal inwoners van veel grote steden af. Vooral gezinnen met jonge kinderen verhuisden.

(*De Geo*, p. 110)

21. In het landelijk gebied verandert veel. Vroeger zag je er vooral akkers, weilanden en boerderijen. De landbouw bepaalde hoe het platteland eruit zag. Tegenwoordig spelen natuur en recreatie een grotere rol.

(*De Geo*, p. 114)

22. De meeste Nederlanders wonen in steden, maar het grootste deel van Nederland hoort tot het landelijk gebied. Daar is de landbouw de grootste ruimtegebruiker. De landbouw bepaalt in grote lijnen hoe het landschap eruit ziet. Waar veeteelt het belangrijkste is, zijn vooral weilanden. In een gebied met intensieve tuinbouw, zie je een landschap vol kassen.

(*De Geo*, p. 114)

23. Nederland is dichtbevolkt. In dat dichtbevolkte land wonen, werken en recreëren miljoenen mensen. Dat doen ze op verschillende plekken. Vaak moeten ze zich daarom verplaatsen. Voor al dat verkeer zijn vele wegen nodig. En steeds weer zijn er niet genoeg en moeten er nieuwe worden aangelegd. Of zijn er andere oplossingen mogelijk om het verkeer in goede banen te leiden? In deze onderzoeksparagraaf ga je proberen antwoorden te vinden.

(*De Geo*, p. 118)

24. Er zijn veel dingen bedacht om op een snelweg meer auto's te laten rijden. Dat kan bijvoorbeeld door vrachtwagens te verbieden in te halen. Het personenverkeer kan dan op de linker rijstrook sneller doorrijden.

(*De Geo*, p. 118)

Wereldwijs

25. Europa is veelzijdig. Zo zijn er grote verschillen in taal, gewoonten, landschappen, klimaten, bouwwerken, bestaanswijzen enzovoort. Als deze verschillen aantrekkelijk zijn en behouden moeten worden, spreek je van regionale verscheidenheid.

(*Wereldwijs*, p. 217)

26. Als een Aziaat naar Europa kijkt, ziet hij vooral overeenkomsten. De talen lijken op elkaar, evenals het uiterlijk van de mensen en hun gewoonten. In de ogen van een Rwandees zijn alle Europeanen stinkend rijk. Voor veel Amerikanen is heel Nederland plat en gevuld met polders, dijken, molens en tulpen. Naarmate iemand een gebied beter kent, ziet hij meer verschillen.

(*Wereldwijs*, p. 217)

27. Het is een hete dag in San Sebastián, een stad in Baskenland in het noorden van Spanje. Carlo loopt van school naar huis. Een Nederlandse toerist stopt met zijn auto vlak naast Carlo en vraagt hem in het Spaans de weg. Carlo spreekt Baskisch en heeft de pest aan Spaans. Dat is de taal van de bezetters! Carlo hoopt dat Baskenland zich snel zal afscheiden van Spanje. Plotseling klinkt er een enorme explosie.

(*Wereldwijs*, p. 218)

28. Een volk is een groep mensen die het gevoel heeft bij elkaar te horen. Een volk voelt zich bijvoorbeeld verbonden door: ° het hebben van een eigen staat; een grondgebied waarin het volk eigen baas is; een gezamenlijke geschiedenis; (vaak) dezelfde taal; (vaak) dezelfde

godsdienst. Taal en godsdienst zijn belangrijke eigenschappen van een cultuur. Onder cultuur versta je het geheel van gewoonten en bezigheden van een volk. Denk daarbij behalve aan taal en godsdienst ook aan eetgewoonten, muziek en de manier van wonen.

(Wereldwijs, p. 219)

29. Een muur, dwars door de stad Berlijn, vormde tot oktober 1989 een onneembare hindernis. De muur was een deel van het 'IJzeren Gordijn', de grens tussen Oosten West-Europa. De leiders aan de oostkant van de grens zeiden: 'Iedereen heeft recht op arbeid. Iedereen heeft recht op een fatsoenlijk inkomen en op een gezond leven. De staat moet daarvoor zorgen, en daarom is alle grond en zijn alle bedrijven staatsbezit.' Maar van vrijheid was in die landen geen sprake. Die leiders waren bang dat veel inwoners naar het Westen zouden vertrekken.

(Wereldwijs, p. 228)

30. Vanaf eind 1989 is er in Oost-Europa veel veranderd. Daarvóór was: Oost-Europa communistisch en West-Europa kapitalistisch. In kapitalistische landen mag je een eigen bedrijfje beginnen. In communistische landen mocht dat niet. Daar was de staat eigenaar van grond, fabrieken en machines.

(Wereldwijs, p. 229)

31. Het is zomer 1999. Twee volle dagen zullen Anne en haar ouders met de auto onderweg zijn naar hun vakantieadres in Portugal. Moeder heeft bij de bank geld gehaald: Belgische franken, Franse francs, Spaanse peseta's en Portugese escudo's. Ze zegt: 'Wat ik overhoud gaat terug naar de bank, maar is dan minder waard.'

(Wereldwijs, p. 222)

32. Nederland kan niet zonder buitenland en vooral niet zonder de buurlanden (bron 4). Van alles wat Nederland exporteert gaat bijna 80% naar de Europese Unie. Van de import komt 60% uit de EU. Duitsland, België, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk zijn de belangrijkste handelspartners voor Nederland.

(Wereldwijs, p. 223)

33. Er wonen meer dan zes miljard mensen op aarde. Dat aantal groeit snel bovendien. Van die zes miljard aardbewoners lijdt een groot deel honger of is ondervoed. En dan komt professor De Vries vertellen dat de aarde makkelijk vijftig miljard mensen kan voeden. 'Te gek voor woorden,' zou je zeggen. Of is die professor zo gek nog niet?

(Wereldwijs, p. 146)

34. De landbouw is afhankelijk van: natuurlijke factoren: het klimaat, de vruchtbaarheid van de grond en het reliëf; menselijke factoren: de kennis van de boer, zijn technische mogelijkheden en de afstand tot de afzetmarkt. Hoe dichterbij de afzetmarkt, hoe intensiever meestal de productie.

(Wereldwijs, p. 147)

35. 'Gehaat bij automobilisten, geliefd bij het bedrijfsleven. Geen rijksweg in Nederland telt zoveel files als de A2, maar aan geen snelweg in Nederland groeit de werkgelegenheid zo snel' (bron 1 en 2), aldus een artikel in een bekend weekblad. De daarop volgende constatering dat de A2 een echte goudader is, met de omgeving van Utrecht als economisch wonder, hoeft vervolgens geen verbazing te wekken.

(Wereldwijs, p. 148)

36. Een bedrijf moet produceren. Daarvoor zijn middelen nodig waarmee geproduceerd kan worden, de productiefactoren: 1. natuur. De productiefactor natuur levert: de bouwgrond; de energie, die nodig is om machines te laten draaien of voor verwarming; de grondstoffen die bewerkt moeten worden.

(Wereldwijs, p. 149)

37. Je ziet ze steeds meer: de grote winkelcomplexen of koopboulevards aan de rand van de stad (bron 1). De eerste zogenoemde weidewinkels beten de spits af en een storm van protest barstte los. Mocht dat allemaal zomaar in een land waarin alles zorgvuldig gepland werd?
(*Wereldwijs*, p. 154)
38. Op lokaal niveau vond je de kantoren en winkels van oudsher in het stadscentrum. Door de hoge grondprijzen, de moeilijke bereikbaarheid en de parkeerproblemen veranderde dat. Veel diensten zijn vanuit het stadscentrum naar buiten verplaatst.
(*Wereldwijs*, p. 155)
39. In 1887 begon Albert Heijn in Oostzaan een kruidenierswinkeltje, dertien vierkante meter in totaal. Er waren in het plaatsje Oostzaan nog zo'n dertig van dit soort winkels, maar de winkel van Heijn was veruit de grootste (bron 1). Sindsdien is er veel veranderd.
(*Wereldwijs*, p. 152)
40. De werkgelegenheid in de primaire en secundaire sector is de laatste tientallen jaren afgenomen. De werkgelegenheid in de tertiaire of dienstensector is groter geworden. Onder tertiaire sector versta je alle 'productie' buiten industrie, land- en mijnbouw, zoals handel, vervoer, bankwezen, verzekering, onderwijs, huishoudelijke diensten en overheid.
(*Wereldwijs*, p. 153)
41. Een vriendelijke vrouwenstem klinkt uit een apparaatje dat naast de chauffeur van de tourbus op het dashboard is geplaatst: 'Neem bij de volgende rotonde na twee kilometer de derde afslag.' En bij die afslag aangekomen op de meter nauwkeurig klinkt het: 'Ga hier rechts.' In steeds meer bussen en personenauto's zit zo'n handig apparaat. Het is een GPS (bron 2).
(*Wereldwijs*, p. 194)
42. Steden hebben vaak dezelfde ruimtelijke geleding. Dat is de manier waarop de stad is opgebouwd (bron 1). Het centraal gelegen stadscentrum heeft de volgende kenmerken: door ruimtegebrek en hoge grondprijzen zijn woningen en industrie er verdwenen; winkels, horecazaken en kantoren kwamen ervoor in de plaats; meestal behoort een deel van het stadscentrum tot de binnenstad, die is gebouwd vóór de industriële revolutie.
(*Wereldwijs*, p. 195)
43. Bij een volksverhuizing verlaten grote aantallen mensen hun woongebied om zich ergens anders te vestigen (bron 1). Dat gebeurde onder andere na de industriële revolutie. Deze begon in Nederland omstreeks 1850. In de steden werden fabrieken gebouwd. Tienduizenden mensen verlieten het platteland en trokken naar de stad om er te gaan werken in de fabrieken. Het gevolg was dat de steden zich in snel tempo uitbreidden (bron 2).
(*Wereldwijs*, p. 196)
44. Tijdens de industriële revolutie begon een periode van sterke verstedelijking of urbanisatie. Dat is de trek van mensen uit de landelijke gebieden naar de stad. De oorzaken waren: snelle bevolkingsgroei; mechanisatie van de landbouw, hierdoor nam de werkgelegenheid op het platteland af; veel werk in de industrie in de stad, vooral in het landsdeel west met zijn gunstige ligging.
(*Wereldwijs*, p. 197)
45. Vroeger vond men het leven op het platteland heel romantisch. Met die romantiek is het tegenwoordig wel gedaan. Dat zie je in de tekst van de volksdichter Wim de Vries bij bron 1. Deze tekst is later op muziek gezet door de groep Fungus (bron 3). In het gedicht staat dat het platteland 'langzaam wordt verslonden door de stad'. Je ziet dat vooral bij landelijke gebieden die dicht bij de grote steden liggen, zoals bij het Groene Hart (bron 2).
(*Wereldwijs*, p. 200)

46. De landbouw in de Europese Unie en dus ook in Nederland heeft het niet gemakkelijk. De (internationale) concurrentie tussen de bedrijven is groot. Daardoor worden ze gedwongen tot mechanisatie, specialisatie en schaalvergroting (bron 4). Als er bij die bedrijven ziekten optreden (zoals BSE, MKZ en varkenspest) heeft dit rampzalige gevolgen.

(Wereldwijs, p. 201)

47. Een Londense kunsthandelaar was razend enthousiast over Amsterdam: 'De stad is één groot museum. Overal word je verrast door fraaie staaltjes bouwkunst. Iedereen is "kunstminded" (bron 1). Het wemelt er van de musea, kunsthandels en galerieën.' Maar toen de dochter van de kunsthandelaar naar Amsterdam wilde voor een uitwisseling met een Nederlandse school, vond zijn vrouw dat maar niks: 'Op iedere straathoek kun je drugs kopen. Overal wemelt het van de junks (bron 3). De criminaliteit rijst er de pan uit, en een fiets kun je geen vijf minuten alleen laten.'

(Wereldwijs, p. 198)

48. De laatste jaren zien steeds meer mensen dat wonen in de grote stad nogal wat voordelen kan hebben. Voor de kinderen is er een breed aanbod aan scholen en opleidingen. Er is voor iedereen een groot en gevarieerd aanbod van werk: vanaf ongeschoold werk tot banen voor mensen met een universitaire opleiding. Bovendien zijn er veel mogelijkheden voor ontspanning, uitgaan, sport en cultuur.

(Wereldwijs, p. 198)

buiteNLand

49. Riviermondingen zien er niet overal hetzelfde, uit. Eb en vloed én stroming langs de kust zorgen ervoor, dat riviermondingen sterk kunnen verschillen. Delta's ontstaan op plaatsen waar het riviersediment voor de monding in zee sedimenteert. Maar als het verschil tussen eb en vloed groter dan 3 m is, wordt het sediment de rivier opgedrongen of mee in zee gesleurd. De monding van de rivier schuurt uit en er ontstaat een estuarium.

(buiteNLand, p. 50)

50. De Oostzeekust: Eb en vloed wordt veroorzaakt door de aantrekkingskracht van de maan. Grote hoeveelheden water stromen dagelijks onder invloed van de maan van oceaan naar oceaan. Niet elke zee heeft te maken met eb en vloed. Alleen zeeën die een goede verbinding met de oceaan bezitten, hebben tweemaal per dag eb en vloed. Zo kent de Noordzee wel eb en vloed, maar de Oostzee niet.

(buiteNLand, p. 51)

51. Aan de neus van Jantien, die een ijsje koopt op het strand, kun je niet zien of zij toerist is of recreant. Daarvoor moet je weten of ze thuis overnacht of in een toeristische accommodatie. Waar je toeristen vindt, tref je ook vaak recreanten. Je komt ze vooral op twee soorten plaatsen tegen:

(buiteNLand, p. 28)

52. Gemiddeld een kwart van ons jaarinkomen gaat op aan 'fun'. Logisch dat elk jaar meer mensen werk vinden in deze sector. In 2002 waren dat er al 350 000! Toerisme en recreatie dragen in Nederland 6,6% bij aan het BNP. In 2002 was dat bijna 12,2 miljard. Ook dit getal groeit. Vooral voor dunbevolkte provincies, zoals Drenthe, is het economisch belang van het toerisme heel groot.

(buiteNLand, p. 28)

53. Misschien woon jij in een dorp op het platteland. Maar de stad is nooit ver weg. Je hebt er vaker mee te maken dan je denkt. Je doet er boodschappen, gaat er naar school, gaat naar een thuiswedstrijd van jouw favoriete club en af en toe mag je uit in de grote stad. Steden blijven spannend, maar ze veranderen voortdurend.

(buiteNLand, p. 88)

54. De stad verandert voortdurend. Wijken worden opgeknapt, straten en pleinen autovrij gemaakt en op een verlaten industrieterrein komt een luxe woonwijk. Maar ook de winkels en bedrijven in de stad veranderen. Waar vroeger de slager was, zit nu een cadeauwinkel; een woonhuis heeft plaatsgemaakt voor een advocatenkantoor. Nieuwe tijden, andere functies.
(*buiteNLand*, p. 88)
55. Als je door Manhattan in New York loopt en je kijkt omhoog, word je duizelig van al die wolkenkrabbers. Een ding weet je zeker: ik ben in een stad. Iedereen weet wat een stad is. Maar het geven van een definitie is moeilijker. Op IJsland noemen ze een plaatsje van 500 inwoners een stad. In Portugal ligt de grens bij 5000 en in Japan zelfs bij 50 000 inwoners.
(*buiteNLand*, p. 66)
56. Op aarde zijn er enorm veel grote steden. Die kun je indelen in megasteden, wereldsteden en hoofdsteden. Je spreekt van een megastad, wanneer er meer dan 8 miljoen mensen wonen. De grens van 8 miljoen is vrij willekeurig. Als in de toekomst steeds meer steden meer dan 8 miljoen inwoners halen, zal het getal om je een megastad te mogen noemen zeker stijgen.
(*buiteNLand*, p. 66)
57. Als je op een wereldkaart alle jaarlijkse verhuizingen intekent, ziet de kaart zwart van al de lijntjes. Alleen al in Nederland verhuizen jaarlijks ruim 600 000 mensen naar een andere gemeente. Wereldwijd zijn er ongeveer 175 miljoen mensen 'on the move'.
(*buiteNLand*, p. 124)
58. Vaak verhuizen mensen omdat ze elders meer kunnen verdienen of (beter) werk krijgen. Dat noem je economische migratie. Er is veel economische migratie van arme naar rijke landen (zie bron 6 en 9). Vooral laaggeschoolden trekken voor werk naar de rijke landen.
(*buiteNLand*, p. 124)
59. Je rijdt in Turkije langs de kust bij Alanya en je ziet prachtige huizen en Mercedesen met Duitse nummerborden. In Marokko in het stadje Boumalne Dades zie je hetzelfde. Ook grote huizen langs de weg, maar de auto's hebben Belgische en Franse nummerborden. De huizen lijken verlaten. Waar zijn de bewoners?
(*buiteNLand*, p. 126)
60. De gevolgen van migratie kun je bekijken op verschillende schaalniveaus. Op nationaal niveau wordt geld uit het vestigingsland overgemaakt naar familie in het herkomstland. Voor een arm herkomstland is dat een belangrijke inkomstenbron.
(*buiteNLand*, p. 126)
61. Maryam (19) is verliefd op Sadegh. Morgen zal ze met haar vriendinnen naar Sadegh gaan, hij gaat haar leren skaten. Maar het loopt anders. Haar vader komt 's middags ontdaan thuis van zijn werk bij de krant in Teheran. 'Mijn vriend Yossi is opgepakt', zegt hij 'omdat hij een kritisch stuk heeft geschreven over de regering. De volgende die gearresteerd wordt ben ik.' Die avond nog pakt Maryams familie haar spullen om te vluchten. Zal ze Sadegh ooit nog terugzien?
(*buiteNLand*, p. 128)
62. Het aantal (internationale) migranten blijft stijgen. Dat komt niet alleen doordat er meer mensen zijn, maar ook doordat de mobiliteit toeneemt. Als de mobiliteit toeneemt, wil dat zeggen dat mensen zich gemakkelijker verplaatsen. Een steeds belangrijker groep migranten wordt gevormd door de vluchtelingen.
(*buiteNLand*, p. 128)

63. Lucia en Joao hebben samen met hun moeder drie dagen gelopen om de burgeroorlog in hun land Mozambique te ontvluchten. Ze wonen nu in het buurland Malawi. Tegelijkertijd verhuisde in Groot-Brittannië het gezin Thompson van Londen naar een dorp 80 km verderop. Turabi komt uit Turkije. Hij woont nu al vijf jaar in Nederland en laat zijn vrouw en vier kinderen overkomen.
(*buiteNLand*, p. 122)
64. Hassan Benani is de vierde zoon in een gezin van zeven kinderen. Zijn vader heeft een boerenbedrijfje in het noorden van Marokko. Voor Hassan is daar geen werk. Daarom heeft hij besloten om naar Europa te gaan. Op een nacht wordt hij met een klein bootje overgevoerd naar de zuidkust van Spanje (zie bron 5). Vanuit Spanje is hij stiekem naar Nederland gereisd.
(*buiteNLand*, p. 122-123)
65. Wel eens in Utrecht geweest? Een gezellige oude binnenstad met veel winkeltjes en een gracht. Hoe anders is dat in Almere. Alles is nieuw maar ook een beetje sfeerloos. Steden verschillen van elkaar.
(*buiteNLand*, p. 88)
66. Als je vanaf het Domplein in Utrecht in een rechte lijn naar de rand van de stad loopt, merk je dat de omgeving steeds verandert (zie bron 46). Niet alleen loop je van 'oud naar nieuw', maar de wijken zijn ook heel anders opgebouwd. In de binnenstad kun je gezellig winkelen en uitgaan. Veel oude grachtenpanden zijn kantoor geworden. Slechts hier en daar wordt zo'n statig pand nog bewoond.
(*buiteNLand*, p. 88)
67. Op de wereldkaart van grote steden is Nederland een witte vlek. De teller staat voor onze grootste stad, Amsterdam, bij 730 000 stil. Dat is in de wereld van de megasteden een flink dorp. Lagos heeft bijna net zoveel inwoners als heel Nederland. Ook Europees stellen de Nederlandse steden weinig voor. Nederland is meer een land van middelgrote steden.
(*buiteNLand*, p. 80)
68. Rond 1960 bereiken de grote steden hun top. Daarna komt de suburbanisatie op gang. Mensen willen niet langer wonen in overvolle steden waar weinig geschikte woonruimte te vinden is. De gestegen welvaart maakt het mogelijk te gaan wonen 'in het groen' buiten de stad.
(*buiteNLand*, p. 81)
69. Toen Jan de Vries in 1989 in Amsterdam ging studeren, vond hij dat een te gekke stad. Als hij thuis punkklaren aantrok of zijn haar verfde, sprak het hele dorp er schande van. In Amsterdam viel hij niet op; niemand zei er wat van. Intussen is De Vries al een paar jaar getrouwd. Zijn vrouw is net bevallen van een zoon. De bovenetage wordt nu toch wel erg krap. Al een tijd zoeken ze een woning.
(*buiteNLand*, p. 84)
70. Veel mensen hebben de afgelopen jaren de grote steden de rug toegekeerd. En dat is een verlies voor de stad. Niet alleen daalt het aantal inwoners, maar de bevolking verandert ook van samenstelling. De vertrekkers zijn vooral gezinnen met jonge kinderen en met een midden of hoger inkomen.
(*buiteNLand*, p. 84)
71. Het verhaal in het dagboek hieronder kan best. Niet alleen zijn Nederlandse steden onderling verbonden, maar ze zijn ook opgenomen in een Europees stedelijk netwerk (zie bron 52). Nederland is deel van een groter geheel. De stedelijke gebieden zijn door een wirwar van transportroutes of corridors hecht met elkaar verbonden.
(*buiteNLand*, p. 86)

72. Tot voor kort was het achterland de barometer voor de stad. Ging het goed met het achterland (omringend gebied), dan floreerde de stad. Maar tegenwoordig richten grote steden en bedrijven zich steeds meer op grotere gebieden. De lokale omstandigheden, de site-kenmerken, bepalen steeds minder of een stad succesvol is of niet.

(buiteNLand, p. 86)

Feniks

73. ‘De ontdekking van een onmetelijk land lijkt me wel iets om bij stil te staan. Ik weet het niet, maar het zou me niet verbazen als er in de toekomst nog meer ontdekt gaat worden,’ schreef Michel de Montaigne in 1580. Het is niet vreemd dat hij dit verwachtte. Ongeveer honderd jaar eerder waren de Europeanen begonnen met het maken van grote expedities over zee, de ontdekkingsreizen. Telkens werd er nieuw land ontdekt, waardoor het wereldbeeld van de Europeanen veranderde.

(Feniks, p. 8)

74. De Portugese prins Hendrik de Zeevaarder zorgde in de vijftiende eeuw voor geld en schepen om ontdekkingsreizen te maken. Ondanks zijn bijnaam was hij zelf geen reiziger. Wel nam hij de beste zeelui in dienst en verzamelde alle beschikbare kennis. Hij hoopte op handelswinst en wilde ook het christendom verspreiden.

(Feniks, p. 8)

75. Columbus voer vier keer naar de Nieuwe Wereld. Hij bleef overtuigd dat hij in Azië was beland. Pas na de dood van Columbus bleek dat het niet Azië was, maar een nog niet eerder ontdekt land, dat men Amerika is gaan noemen. De volkeren die er woonden werden door Spaanse veroveraars onderworpen.

(Feniks, p. 10)

76. In Mexico leefden in deze tijd de Azteke . In de vijftiende eeuw onderwierpen zij veel volkeren. Juist toen de Spanjaarden verschenen, beleefde de Azteekse beschaving haar hoogtepunt. Spaanse soldaten verbaasden zich over de Azteekse steden. De steden dreven op het water; tempels torenden boven de steden uit.

(Feniks, p. 10)

77. De vondsten die de ontdekkingsreizigers meebrachten, werden door de nieuwsgierige Europeanen met vreugde begroet. Maar de wreedheden waarmee de Conquistadores hun wereld vergrootten, konden niet altijd op sympathie rekenen. Filosofen en theologen gingen nadenken over de behandeling van de vreemde volken in de Nieuwe Wereld.

(Feniks, p. 12)

78. Michel de Montaigne kreeg een erg strenge opvoeding. Tot zijn derde jaar verbleef hij bij arme mensen in een nabijgelegen dorp, zodat hij zich kon harden in de natuur. Daarna keerde Michel terug naar het familiekwartier in Bordeaux. Daar mocht van zijn vader alleen in het Latijn tegen hem worden gesproken. Michel kreeg les van een huismeester en ging vervolgens naar school.

(Feniks, p. 12)

79. Spanje voegde Amerika toe aan het koninkrijk. Vele Spanjaarden vestigden zich in de Nieuwe Wereld om hun geluk te beproeven en rijk te worden. Om deze emigratie in goede banen te leiden, richtte Spanje een koloniaal bestuur op.

(Feniks, p. 14)

80. Er bestonden regels om uitbuiting van indianen te vermijden, maar die regels werden niet goed gecontroleerd omdat de encomienda's vaak ver van de hoofdstad af lagen. Indianen werden daardoor vaak slecht behandeld. Daarom probeerden ze te vluchten. Soms lukte dat,

vaker werden ze opgespoord en gruwelijk gestraft. Daarnaast werden veel indianen het slachtoffer van ziekten (pokken, pest, tyfus, griep en mazelen) die de Europeanen meenamen.
(*Feniks*, p. 14)

81. Karel V en Filips II moderniseerden het bestuur in de Nederlanden door steeds meer centraal vanuit Brussel te regeren. De Nederlandse gewesten verloren daardoor een deel van hun privileges en kwamen in verzet.

(*Feniks*, p. 30)

82. De Nederlanden waren dan wel door Karel V verenigd, feitelijk bestonden ze nog steeds uit zeventien losstaande gebieden. Elk gebied kende eigen regels en gewoonten. Per gewest maakte Karel V afspraken over de belastingen en de wetten. In ruil hiervoor gaf Karel V een gebied speciale privileges, voorrechten.

(*Feniks*, p. 30)

83. Filips II reageerde woedend op het nieuws van de Beeldenstorm en besloot tot hard optreden. Hij stuurde zijn beste veldheer, de hertog van Alva, naar de Nederlanden. Alva nam zijn eigen Spaanse troepen mee. Het leek of hij het land kwam bezetten. Hij werd in 1567 landvoogd. Alva kwam met twee belangrijke actiepunten. In de eerste plaats moesten de daders van de Beeldenstorm veroordeeld worden.

(*Feniks*, p. 38)

84. De Raad van Beroerten veroordeelde Willem van Oranje als opstandeling en zijn bezittingen in de Nederlanden werden onteigend. Hij kon zich door Alva's optreden niet meer vinden in de politiek van Filips II. Van zijn familiekapitaal betaalde hij huurlingen. Deze soldaten vielen in 1568 op twee plaatsen vanuit Duitsland de Nederlanden binnen.

(*Feniks*, p. 38)

85. De geschiedenis lijkt een aaneenschakeling van op zichzelf staande gebeurtenissen. Maar als je beter kijkt, zie je dat de ene gebeurtenis leidt tot de volgende. Wij spreken dan van oorzaak en gevolg. In deze paragraaf kijken wij naar verschillende soorten gevolgen.

(*Feniks*, p. 40)

86. Willem werd in 1533 geboren op het familieslot Dillenburg in Duitsland. Zijn ouders waren luthers. Als tiener groeide hij op aan het hof van Karel V in Brussel. Hij werd daar katholiek opgevoed. Dat was een voorwaarde om het vorstendom Oranje in Zuid-Frankrijk van zijn neef René de Châlon te kunnen erven. Willem erfde tevens de Nederlandse bezittingen van de familie Nassau.

(*Feniks*, p. 40)

87. Al vanaf 1568 vochten de opstandige gewesten tegen de Spaanse troepen. Pas in 1648 werd in Munster definitief vrede gesloten in de tussenliggende jaren kreeg Nederland steeds meer zijn huidige vorm.

(*Feniks*, p. 42)

88. De Romeinen kenden de republiek al als bestuursvorm. Daar komt de term vandaan. Republiek betekent letterlijk 'de gemeenschappelijke zaak'. Een republiek is een manier om een land te besturen waarbij de burgers de macht hebben. Een persoon of een groep is uitgekozen om namens die burgers het land te leiden.

(*Feniks*, p. 42)

89. Het was vooral de handel die ervoor zorgde dat de Republiek het meest welvarende land werd in de zeventiende eeuw. Indrukwekkend waren de zeereizen naar verre oorden, om allerlei exotische producten naar Europa te halen. De basis voor die handel op verre continenten was gelegd met de haringvangst en de Oostzeehandel.

(*Feniks*, p. 54)

90. Nederlandse handelaren kochten graan in de landen aan de Oostzee. De kooplieden verkochten een deel van dat graan direct in de zeegewesten van de Republiek, tegen een hoge prijs. Graan dat niet direct kon worden verkocht, sloegen de handelaren op in hun pakhuizen. Ze wachtten vervolgens geduldig een misoogst of hongersnood in een Zuid-Europees land af en verkochten dan het graan met veel winst.

(*Feniks*, p. 54)

91. Winsten werden ingezet om weer nieuwe winsten te verkrijgen. Zo werd geld dat niet direct gebruikt werd voor het huishouden vaak geïnvesteerd in bedrijven of handelsprojecten. Toen Cornelis Pietersz Hooft in 1626 overleed, erfden zijn kinderen een huis aan het Singel met een waarde van 23.000 gulden. Zijn gehele nalatenschap werd geschat op 321.500 gulden.

(*Feniks*, p. 58)

92. De Hollandse en Zeeuwse investeerders behaalden door de VOC enorme winsten. Zij hadden geld belegd in het eerste bedrijf ter wereld dat aandelen uitgaf. Van dit ingelegde geld kan de VOC zijn schepen, bemanningen en expedities betalen.

(*Feniks*, p. 58)

93. Vaak wordt er over Nederland gezegd dat het een tolerante natie is. Deze reputatie had 0 land al tijdens de Gouden Eeuw. Door de handel waren er veel contacten met buitenlanders. Hierdoor ontwikkelde men begrip voor allerlei minderheden. Bovendien waren veel protestanten van mening dat iedereen zelf mocht weten hoe hij invulling gaf aan zijn geloof.

(*Feniks*, p. 63)

94. Spinoza, de grootste filosoof die Nederland gekend heeft, ging in al zijn gedachten uit van wetenschappelijke, rationele uitgangspunten. Bijbelteksten zijn volgens hem niet geschreven door God. Verscheidene inconsequenties verraden immers de fantasierijke mensengeesten. God is hetzelfde als de natuur en de mensheid.

(*Feniks*, p. 64)

95. Balthasar de Monconys was een Franse toerist die op 25 augustus 1663 een dagje verbleef in Amsterdam. Als begeleider van een Franse hertog maakte hij die zomer een studiereis door de Republiek. Hij schreef het volgende over de stad:

(*Feniks*, p. 66)

96. Een steeds groter aantal burgers in de Republiek beschikte over steeds meer geld. De zaken gingen zo goed dat een steeds kleiner percentage van het inkomen werd besteed aan levensmiddelen. Omdat de voedselvoorziening goed en betaalbaar geregeld was, kon kleding van betere kwaliteit worden gekocht.

(*Feniks*, p. 66)

Memo

97. Egypte was in de negentiende eeuw geen onafhankelijke staat. Sinds 1517 was het een provincie van het Ottomaanse Rijk. De onderkoning van Egypte, Ismail Ali, wilde Egypte moderniseren. Hij liet spoorwegen aanleggen, kanalen graven en scholen bouwen. Onder leiding van de Franse ingenieur Ferdinand de Lesseps werd tussen 1859 en 1869 het Suezkanaal gegraven.

(*Memo*, p. 102)

98. In de geïsoleerde regio Jambi (Oost-Sumatra) heerste een eigenaardige politieke situatie. Formeel stond het gebied al tientallen jaren onder gezag van het Nederlandse bestuur in Batavia (Java), maar de stokoude sultan Taha deed gewoon wat hij zelf wilde. Batavia was ver

weg. Nadat in 1904 in het gebied olie was ontdekt, besloot de Nederlandse regering sultan Taha af te zetten en het gebied daadwerkelijk onder Nederlands gezag te brengen.

(Memo, p. 103)

99. Katholieke missionarissen en protestantse zendelingen probeerden in de koloniën mensen te bekeren tot het christendom. Dat ging vaak erg moeizaam. Een missionaris verzuchtte: je legt de heiden uit dat hij God moet dienen zoals God dat wil. Je vertelt hem over het christendom en over alle goede dingen die daaruit voortkomen. Hij knikt meermalen instemmend en lijkt alles te begrijpen.

(Memo, p. 100)

100. Portugezen en Spanjaarden zeilden rond 1500 als eersten naar Amerika, Afrika en Azië. Zij waren vooral op zoek naar goud, zilver, specerijen, suiker en slaven. Een eeuw later ondernamen ook Europeanen uit andere landen tochten naar Afrika en Azië.

(Memo, p. 101)

101. Op het Makerere College in Kampala (Uganda) leren ze die stomme apen zich te kleden als Europeanen. Je hebt er niks aan. Het veroorzaakt alleen een massa ontevreden. Ze kunnen nooit worden als wij, dus kunnen zij het ook beter niet proberen. Deze uitspraak van een blanke Keniaanse kolonist geeft aan hoe veel blanken dachten over Afrikanen. Sommige Afrikanen probeerden te 'europeaniseren'. Ze wilden dat Europeanen hen daardoor als gelijken en als even beschaafd zouden zien, maar dat gebeurde niet.

(Memo, p. 108)

102. Het modern imperialisme had voor Europa verschillende gevolgen. De vijandschap tussen Europese landen nam toe. Het bestaande machtsverevenwicht raakte verstoord, doordat landen te veel grond bezit kregen. In 1898 brak er bijna een oorlog uit tussen Frankrijk en Engeland over het bezit van Sudan.

(Memo, p. 109)

103. In de tweede helft van de negentiende eeuw was Duitsland een land in opkomst. Duitsland wilde tweedracht zaaien tussen de Europese grootmachten Frankrijk en Groot-Brittannië en daar zelf van profiteren. Bismarck was de leider van Duitsland en hij zei: 'Mijn kaart van Afrika is de kaart van Europa.' In 1884 riep hij een conferentie bijeen in Berlijn. Het doel was spelregels op te stellen voor de verdeling van Afrika.

(Memo, p. 106)

104. Blanke ontdekkingsreizigers trokken rond 1800 de Afrikaanse binnenlanden in. De Schotse arts Mungo Park maakte twee avontuurlijke reizen door de binnenlanden van West-Afrika. Hij bereikte het gebied van het tegenwoordige Mali. Park was verbaasd over wat hij aantroef. Onder invloed van de islam was er in West-Afrika een bloeiende cultuur ontstaan met levendige handelssteden.

(Memo, p. 107)

105. Urenlang moest de prins van Oranje wachten op zee. Toen tegen vieren het bericht kwam dat het veilig was, stapte hij in een sloep om op het strand van Scheveningen te landen. Hier stond veel volk, op de hoogte gebracht door de stadsomroeper. Een maand eerder waren de gehate Fransen verslagen en nu kwam de prins van Oranje terug. Voor iedereen was er gratis bier en oranjebitter.

(Memo, p. 80)

106. In de zestiende eeuw hadden de meeste Europese landen een koning. Maar de Nederlandse gewesten boven de grote rivieren vormden toen een onafhankelijke republiek. De Republiek was een statenbond: de gewesten werkten alleen samen als het echt nodig was.

(Memo, p. 81)

107. In 1848 publiceerde Karl Marx samen met Friedrich Engels een boek: Het communistisch manifest. Onder de titel stond-. ‘Proletariërs aller landen, verenigt u!’ Marx zag een tweedeling in de samenleving: de rijkste klasse had alle macht, de onderste klasse zou het steeds slechter krijgen. Maar dan, voorspelde Marx, zou het proletariaat in opstand komen. De arbeiders moesten internationaal gaan.
(Memo, p. 85)
108. Toen rond 1870 de Industriële Revolutie doorzette, verrezen overal in Nederland fabrieken. Daar werkten mannen, vrouwen en kinderen onder slechte omstandigheden. Een groot deel van de bevolking leefde in bittere armoede. Zij hadden niets aan de liberale theorie dat het allemaal vanzelf beter zou worden.
(Memo, p. 85)
109. Op 24 maart 1848, om twaalf uur, kwamen ongeveer tweeduizend mensen bijeen op de Dam in Amsterdam. Het waren ambachts- en werklieden die demonstreerden voor een nieuwe grondwet. Maar er waren ook veel opgeschoten jongeren. Zij trokken de stad in om ruiten in te gooien en te plunderen. Gelukkig kon de politie de relschoppers snel tot de orde roepen.
(Memo, p. 82)
110. Koning Willem II schrok nogal toen de Franse koning op 27 februari 1848 werd afgezet. Op 17 maart (een week voor de relletjes in Amsterdam) benoemde hij Thorbecke tot voorzitter van een commissie die een nieuwe grondwet moest voorbereiden. Op 11 april kreeg de koning het ontwerp voor de nieuwe grondwet onder ogen.
(Memo, p. 82)
111. In de negentiende eeuw streeden vrouwen voor het vrouwenkiesrecht. Dat lijkt simpeler dan het was. Niet iedereen dacht hier hetzelfde over en dat gold voor mannen én voor vrouwen. Aletta Jacobs nam een bijzondere plaats in: zij streed om principiële redenen voor het vrouwenkiesrecht.
(Memo, p. 88)
112. Aletta Jacobs (1854-1929) is de bekendste feministe van Nederland. Zij was de eerste vrouw die aan een universiteit studeerde. Ze werkte na haar afstuderen als arts. Zij hield voor arme vrouwen gratis spreekuren en publiceerde over de (ongezonde) werkomstandigheden van winkelmeisjes.
(Memo, p. 89)
113. Op 26 juli 1655 werd op de Dam in Amsterdam op feestelijke wijze een nieuw stadhuis in gebruik genomen. Iedereen keek zijn ogen uit. Nog nooit was er zoveel marmer aan de buitenkant van een gebouw gebruikt en ook van binnen was het stadhuis schitterend. De mensen waren zo onder de indruk dat het stadhuis ook wel het ‘achtste wereldwonder’ werd genoemd. Dit was precies de bedoeling van het Amsterdamse stadsbestuur.
(Memo, p.12)
114. Amsterdam was in de zestiende eeuw een echte handelsstad. De mensen handelden vooral in hout, graan en zout. Graan en hout werden gehaald uit landen als Zweden, Polen en de Baltische staten. Deze landen liggen rond de Oostzee. Vanuit Amsterdam gingen deze producten naar de rest van Europa. In ruil kreeg het Oostzeegebied zout uit Amsterdam.
(Memo, p.13)
115. In de zestiende eeuw ontstond er handel in allerlei nieuwe producten. Zo werd er suiker, cacao, koffie en tabak uit Amerika gehaald en peper, nootmuskaat, foelie en

kruidnagelen uit Azië. Omdat die handel plaatsvond over de hele wereld, zeggen we dat er een wereldeconomie ontstond.

(Memo, p.15)

116. Ook Nederlanders deden mee met de wereldhandel. Aan het eind van de zestiende eeuw zagen ze dat de Portugezen veel winst maakten in de specerijenhandel en dat de vraag naar specerijen steeg. Nederlandse kooplieden besloten toen schepen naar Azië te sturen om zelf specerijen uit Azië te halen.

(Memo, p.15)

117. In 1568 was een aantal Nederlandse gewesten in opstand gekomen tegen de Spaanse koning Filips II. In 1588 riepen ze de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden uit. Het gebied werd nu niet meer bestuurd door een vorst. Elk gewest had zijn eigen bestuur: de Gewestelijke Staten.

(Memo, p.19)

118. In de Republiek hadden twee personen een bijzondere rol in het bestuur. Zij kwamen allebei uit Holland. Omdat Holland erg rijk was en veel geld betaalde aan het leger en de vloot, had dit gewest veel invloed. De hoogste ambtenaar van Holland was een soort minister van Buitenlandse Zaken van de Republiek. Hij werd raadpensionaris genoemd.

(Memo, p.19)

119. Elke dag tussen half acht en acht uur 's ochtends stond de Franse koning Lodewijk XIV op. Dit ging steeds volgens een vast patroon en duurde een paar uur. In zijn paleis in Versailles waren er lakeien die hem wekten. Anderen hielpen hem bij het aankleden. Het was verder de gewoonte dat als de koning nog op bed lag, er allerlei mensen op bezoek kwamen.

(Memo, p.20)

120. De meeste Europese landen waren in de zestiende en zeventiende eeuw een monarchie. Ze werden bestuurd door een koning of vorst. Elke koning (ook wel monarch genoemd) werd opgevolgd door zijn zoon of dochter. Spanje, Engeland, Frankrijk, Oostenrijk, Denemarken, Zweden, Rusland en Pruisen waren Monarchieën.

(Memo, p.20)

Geschiedeniswerkplaats

121. Wat stond je te wachten als je op de Atlantische Oceaan in westelijke richting de horizon voorbij voer? In het Europa van de 15^e eeuw was er niemand die dat wist, al deden de meest wilde verhalen de ronde. Bereikte het zeewater het kookpunt als je te ver naar het zuiden voer? Kwam je terecht in de 'zee van duisternis', waar zeemonsters en demonen je schip naar de zeebodem trokken?

(Geschiedeniswerkplaats, p. 41)

122. De eerste Europeanen die zich ver op de oceaan waagden, waren de Portugezen. Door een oorlog met Arabieren in Noord-Afrika was de aanvoer van goud uit Afrika gestopt. De Portugezen wilden het toen zelf gaan halen. Onder leiding van prins Hendrik de Zeevaarder zakten ze vanaf 1434 steeds verder af langs de West-Afrikaanse kust.

(Geschiedeniswerkplaats, p. 41)

123. 'Het ontdekte gebied is vol met specerijen en goud', schreef Columbus na zijn ontdekking. 'Daarbij komen nog de talloze slaven, zoveel als we ons kunnen wensen.' Columbus had gezien welke mogelijkheden en rijkdommen het ontdekte gebied de Spanjaarden bood.

(Geschiedeniswerkplaats, p. 49)

124. Direct na de terugkomst van Columbus wilde koning Ferdinand van Spanje er zeker van zijn dat de ontdekkingen in Spaanse handen bleven. Hiervoor sloot hij in 1494 het Verdrag van Tordesillas met zijn grootse concurrent, koning Johan II van Portugal.
(*Geschiedeniswerkplaats*, p. 49)
125. Na de ontdekking en verovering begon de kolonisatie van Amerika. Vanuit Spanje vestigden zich ongeveer 200 000 kolonisten vanuit Spanje in de veroverde gebieden, aangetrokken door de verhalen over goud en zilver en de overvloed aan land.
(*Geschiedeniswerkplaats*, p. 52)
126. Spaanse kolonisten stichtten ook plantages, grote landbouwbedrijven waarop meestal één bepaald product werd verbouwd, zoals suiker, cacao, tabak of katoen. Dit waren producten waar veel vraag naar was in Europa. Met deze plantages verdienden Europeanen flinke kapitalen.
(*Geschiedeniswerkplaats*, p. 53)
127. Tussen 1469 en 1475 lukte het de Portugezen om langs de grote westelijke uitstulping van Afrika te varen. De stromingen en de winden waren er verraderlijk, maar de Portugezen wisten dat het Afrikaanse goud hier ergens vandaan kwam. Ze werden niet teleurgesteld. Toen ze aan de zuidkust van Noordwest-Afrika in de Golf van Guinee het anker uitwierpen, kwamen de kustbewoners in boomstamkano's naar de zeeschepen toe gepeddeld met aan boord ivoor, dierenhuiden, gember, Afrikaanse peper en, in kleine zakjes, het begeerde goud.
(*Geschiedeniswerkplaats*, p. 55)
128. Slavernij was in de 15^e eeuw in veel gebieden heel gewoon. In West-Europa was de horigheid verdwenen, maar in Zuid-Europa namen Europeanen gewoon deel aan slavernij en slavenhandel. De Portugezen namen Afrikanen die ze aan de Afrikaanse kust gevangen hadden genomen, mee om ze te verkopen in Lissabon.
(*Geschiedeniswerkplaats*, p. 55)
129. Napoleon werd geboren op Corsica in 1769. Al jong ging hij op het Franse vasteland studeren aan militaire academies. Omdat hij niet van aanzienlijke adel was, had hij het in de standenstaat nooit ver kunnen schoppen. Maar dankzij de revolutie maakte hij snel carrière. Na de revolutie sloegen veel oude adellijke officieren op de vlucht of werden ontslagen en onthoofd.
(*Geschiedeniswerkplaats*, p. 108)
130. Frankrijk was in 1799 opnieuw in gevaar. Een coalitie van Rusland, Oostenrijk en Groot-Brittannië rukte op naar de grenzen. In deze situatie dook Napoleon op als redder in de nood. Op weg naar Parijs werd hij overal toegejuicht.
(*Geschiedeniswerkplaats*, p. 109)
131. Op een avond in februari 1848 was er in Den Haag een groot feest voor de adel. De gasten probeerden vrolijk te lijken, maar dat lukte niet erg. Iedereen hield de oren gespist om te horen wat er op straat gebeurde. Daar liep een menigte te schreeuwen. De feestgangers vonden het angstaanjagend en wachtten tot de eerste steen naar binnen vloog.
(*Geschiedeniswerkplaats*, p. 129)
132. Na de Franse tijd werd Nederland met België samengevoegd tot het Koninkrijk der Nederlanden. Dat gebeurde omdat de landen die Napoleon verslagen hadden een sterke staat ten noorden van Frankrijk wilden hebben. Het Huis van Oranje-Nassau mocht de koning leveren.
(*Geschiedeniswerkplaats*, p. 129)

133. In de vroege ochtend van 26 september 1781 lagen in veel Nederlandse steden exemplaren van een pamflet op straat. Het had als titel *Aan het volk van Nederland*. De schrijver keerde zich tegen de regenten en vooral tegen de prins van Oranje. De Oranjes waren volgens hem ‘heerszuchtige lieden’ die het volk al eeuwenlang behandelden ‘als hun erfelijk eigendom, als hun ossen en schapen, welke zij naar goeddunken of scheren of slachten kunnen en mogen’.
- (*Geschiedeniswerkplaats*, p. 105)
134. Aan het eind van de tijd van pruiken en revoluties heerste er grote ontevredenheid onder de Nederlandse burgers. De economie was in verval en er was een nieuwe zeeoorlog met Engeland uitgebroken. De Nederlandse vloot, die in de 17^e eeuw in drie Engelse oorlogen had getriomfeerd, ging nu kansloos ten onder.
- (*Geschiedeniswerkplaats*, p. 105)
135. Bij de verkiezingen van 1883 wilde de Amsterdamse huisarts Aletta Jacobs stemmen. Ze meende dat ze voldeed aan de wet, die kiesrecht gaf aan alle Nederlanders die genoeg belasting betaalden. Maar de autoriteiten dachten daar anders over. Ze erkenden dat nergens stond dat vrouwen niet mochten stemmen. Maar dat kwam doordat zo’n bepaling onnodig was.
- (*Geschiedeniswerkplaats*, p. 136)
136. Aletta Jacobs (1854-1929) werd geboren als achtste kind van een huisarts in het Groningse Sappemeer. Ze wilde net als haar vader dokter worden, maar besepte na de lagere school dat zoiets er voor een meisje niet inzat. Haar lege bestaan maakte haar rond haar veertiende zo somber dat ze dood wilde.
- (*Geschiedeniswerkplaats*, p. 136)
137. Op 15 juli 1870 verklaarde Frankrijk Pruisen de oorlog. In Parijs stroomden de pleinen vol met juichende mensen. Het publiek stond rijen dik langs de boulevards en hing massaal uit de ramen om de militairen uit te wuiven. Velen liepen met de troepen mee.
- (*Geschiedeniswerkplaats*, p. 150)
138. Sinds de definitieve nederlaag van Napoleon in 1815 waren er in Europa vijf grote mogendheden: Groot-Brittannië, Rusland, Frankrijk, Oostenrijk en Pruisen. Veel volkeren hadden geen eigen staat of waren verdeeld over meerdere staten. Duitsland bestond bijvoorbeeld uit tientallen staten en staatjes.
- (*Geschiedeniswerkplaats*, p. 150)
139. In 1869 stonden in de prairie van Utah twee stoomlocomotieven tegenover elkaar. Honderden mensen keken toe. Doordat ze elkaar verdrongen zagen ze niet hoe tussen de locomotieven een gouden spijker in de rails werd geslagen. Maar de hamerslagen waarmee dat gebeurde, waren op datzelfde moment wel overal in Amerika te horen.
- (*Geschiedeniswerkplaats*, p. 154)
140. Tot de komst van de trein was reizen over land een moeizame taak. Wegen waren vaak niet meer dan zandpaden vol hobbels en kuilen. De reistijden waren enorm. De reis Utrecht-Leiden bijvoorbeeld kostte met de diligence in 1810 vijf uur.
- (*Geschiedeniswerkplaats*, p. 154)
141. De Engelse schrijver Rudyard Kipling wilde in 1897 het 60-jarige regeringsjubileum van koningin Victoria opluisteren met een gedicht. Uiteindelijk bracht hij het twee jaar later uit ter ere van een andere gebeurtenis: de Amerikaanse kolonisatie van de Filippijnen.
- (*Geschiedeniswerkplaats*, p. 158)

142. Aan het eind van de 19^e eeuw bereikte het Europese kolonialisme zijn hoogtepunt. Het was de tijd van het modern imperialisme, toen Europese landen wereldrijken stichtten. Ze onderwierpen bijna geheel Afrika en grote delen van Azië. Vooral de Britten namen een groot deel van de aarde in bezit.

(Geschiedeniswerkplaats, p. 158)

143. Vincent van Gogh (1853-1890) besloot schilder te worden toen hij 30 was. Hij had jarenlang tussen de armen geleefd en had diepe sympathie voor die mensen gekregen. In zijn kunst wilde hij hen uitbeelden. Hij wilde laten zien hoe hun leven was en hoe zwaar ze het hadden. Hij hield vooral van arme boeren die moesten wroeten in de aarde.

(Geschiedeniswerkplaats, p. 168)

144. Vincent (1853-1890) was in Brabant opgegroeid als zoon van een dominee. Toen hij zestien was, bezorgde een oom hem een baantje bij een kunsthandel. Maar Vincent was niet zakelijk en vertelde klanten dat ze beter bij een concurrent konden kopen. Na zijn ontslag werd hij godsdienstleraar en sociaal werker, maar ook daarvoor was hij niet geschikt.

(Geschiedeniswerkplaats, p. 168)